

TANZİMAT SONRASI OSMANLI HUKUK SİSTEMİNDE HAPİSHANE KOŞULLARI AÇISINDAN MAHKÛM HAKLARI (1839-1920)

*Prisoner's Rights in Ottoman Law of Tanzimat Era in Terms of Prison
Conditions (1839-1920)*

Dr. Öğretim Üyesi Melikşah AYDIN*

Öz: Suç işlemiş olan bir kimsenin cezalandırılması toplumsal barış ve huzurun sağlanması ve korunması açısından çok önemlidir. Cezanın amaçlarından birisi ise suçlunun ıslahıdır. Suçlunun ıslahını sağlamak için öngörülen cezalardan birisi de hapis cezasıdır. Hapis cezasının yerine getirildiği kurum olan hapisanelerin Osmanlı Devleti'nin tarihsel süreci içinde değiştiği ve geliştiği görülmektedir. Tanzimat Fermanı ile başlayan Batılılaşma hareketinden hapisaneler de etkilenmiştir. Mahkûm haklarına oldukça dikkat eden İslam hukukunun uygulandığı Osmanlı Devleti'nde de Tanzimat sürecinde yaşanan değişim ile beraber Batılı devletlerin baskısı ile hapisane reformu uygulamaya konulmuştur. Daha sonra İttihat ve Terakki yönetiminde de bu reform önemli görülmüş ve uygulanmasına azami çaba gösterilmiştir. Bu reformun başarılı olup olmadığı konusu tartışmaya açık olsa da mahkûm hakları konusunda önemli düzenlemelerin yapıldığı açıktır. Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde mahkûm hakları konusu Osmanlı Devleti'nin son yılları ve özellikle Tanzimat sonrası dönem incelenecektir. Bu dönemde yapılan düzenlemeler ve arşiv belgeleri ışığında mahkûm haklarının gelişimi ve düzenlemelerin uygulamasının nasıl olduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat Dönemi, Hapishane, Mahkûm, Mahkûm Hakları.

Abstract: The punishment of a person who has committed a crime is very important in terms of ensuring and protecting social peace and reconciliation. One of the purposes of punishment is the melioration of the culprit. One of the penalties foreseen to ensure the melioration of the culprit is imprisonment. It is seen that the prisons, the institution where the prison sentence is fulfilled, have changed and developed in the historical process of the Ottoman Empire. Prisons were also affected by the westernization movement that started with the Tanzimat Era. In the Ottoman Empire, where Islamic law was applied, which paid great attention to the rights of the prisoners, along with the change in the Tanzimat process, the prison reform was put into practice with the pressure of the western states. Later, in the İttihat and Terakki administration, this reform was considered important and maximum effort was made to implement it. Although it is open to debate whether this reform was successful or not, it is clear that important regulations have been made on the rights of prisoners. In this study, the subject of prisoners' rights in the Ottoman Empire will be examined considering the last years of the Ottoman Empire and especially in the post-Tanzimat period. In the light of the regulations and archive documents made in this period, the development of the rights of the prisoners and the implementation of the regulations will be tried to be explained..

Keywords: Tanzimat Era, Prison, Prisoner, Prisoner Rights.

* Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, melikshahaydin@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4077-5025

Makale Geliş Tarihi: 08.09.2022, Makale Kabul Tarihi: 20.11.2022

DOI: 10.57083/adaletdergisi.1217771

GİRİŞ

Mahkûm veya sanık olmaları sebebiyle hapsen tazyik edilen kimselerin hapis cezalarını veya hapis tedbirini yerine getirecekleri mekanlara günümüzde genel olarak hapisane denilmektedir. İnsanların bu şekilde hapsedilmelerine asırlardır rastlanılmakla beraber günümüz sistemindeki hapisane kavramı ve kurumunun gelişimi 19. Yüzyıl ile başlamaktadır. Eski asırlarda insanların hapsedildikleri mekanlar belirli bir direğe zincirleme, zindan veya kuyuya atılma, bir odaya hapsedilme gibi birçok değişik yolla sağlanıyordu.¹ İslam hukukunda da Hz. Peygamber döneminde uygulaması pek bulunmasa da hapis cezası bulunmaktadır. İnsanların yerleşik hayata geçmeleri ve zamanla hapis cezasının yaygınlaşması beraberinde bazı sorunları doğurmuştur ki, bunlar da hapsedilen kimseye nasıl davranılacağı, hangi haklara sahip ve yükümlülüklerden sorumlu olacağıdır. İnsan haklarına son derece saygılı olan İslam dini, bu açıdan mahkûmların bazı temel haklara ve hatta özgürlüklere sahip olacağı hükümler getirmiştir. İslam hukukunun temel olarak uygulandığı Osmanlı Devleti'nde de bu haklara dikkat edilmiş, İslam hukukunun mahkûmların hakları konusunda koyduğu sınırlara riayet edilmeye çalışılmıştır. İngiltere'de sanayi devriminden sonra başlayan hapisane reformu ile insani şartların dışında bir hayat süren mahpuslara birtakım haklar tanımaya çalışılmış, hapisaneler düzeltilmeye başlanmıştır. Tanzimat döneminden sonra bu reformu Osmanlı'ya da aşılacak isteyen başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkeler Osmanlı hapisane sistemini mercek altına almışlardır. Büyükelçiler vasıtasıyla hapisaneler hakkında raporlar hazırlayan Batılı ülkeler Osmanlı'da bu konuda nizamnameler çıkarılmasına sebep olmuşlardır. 1880 tarihinde çıkarılan "*Memalik-i Mahruse-i Şahane'de Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname*" Osmanlı hapisane reformunun en önemli nüvesini oluşturmaktadır.²

Çalışmanın birinci bölümünde hapisane kavramı ve kavramın Osmanlı'ya girişi ele alınacaktır. Bu bölümde hapisane kavramından bahsedildikten sonra Tanzimat döneminde Osmanlı hapisanelerinin genel durumu açıklanacaktır. İkinci bölümde ise Tanzimat dönemi Osmanlı hapisanelerinde mahkûmların sahip oldukları haklar açıklanacaktır. Bu hakların başlıklandırılmasında, İslam hukukundaki ve pozitif hukuktaki mahkûm hakları ile ilgili çalışmalarda uygulanan başlıklandırma sistematığı devam ettirilmeye çalışılmıştır. Mahkûm hakları ile ilgili ele Osmanlı Tanzimat dönemindeki düzenlemeler yani kanunnamelerdeki ilgili maddeler açıklandıktan sonra arşiv belgelerine yansıyan örnekler ile bu düzenlemelerin uygulamasındaki gerçekler açıklanmaya çalışılacaktır. Bu açıdan uygulama ve mevzuatın uygunluğu

¹ Mustafa Avcı, "İslam'ın Ceza Hukukuna Katkısı", S.8, 2006, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, s. 140.

² Hapisane reformu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kent Schull, Prisons in the Late Ottoman Empire, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2014, s. 42-66.

meselesi asıl sorunu oluşturmaktadır. Ayrıca yeri geldikçe ilgili düzenlemelerin İslam hukukuna uygunluğu sorusuna da cevap verilmeye çalışılacaktır.

I. HAPİSHANE KAVRAMI VE HAPİSHANENİN OSMANLI'YA GİRİŞİ

A. GENEL OLARAK

Özgürlükten yoksun bırakma anlamına gelen³ hapis sözcüğü kelime anlamı olarak bir şahsı cezalandırmak veya başka bir maksatla bir yere kapatmak veya tutmak, tevkif etmek, men eylemek, bir şahsı veya bir malı nezaret altında bulundurmak şeklinde de tanımlanmıştır. Hapsedilen kimseye ise mahbûs ve habîs; hapsedilen yere, mekâna ise mahbis, mahbese (hapishane) denir.⁴

Tarih boyunca suçlular veya suçlu olduğu düşünülen tutuklu kimselerin tutuldukları yerlere genel olarak hapishane denilse de mahbes ile hapishaneleri bu açıdan ayırmak gerekir.⁵ Mahbesler ile hapishanelerin farkı şu şekilde açıklanabilir ki; mahbesler tutuklu kimsenin kaçmasına engel olacak belirli bir seviyede tahkim edilmiş bir yer, ev, mescit veya zindan olabilir. Buradaki amaç mahkûm veya tutuklunun kaçmasının önlenmesidir. Hapishane ise 19. Yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir kurum olmakla beraber özgürlükten yoksun bırakma ile mahkûmun ıslahını ve topluma geri kazandırılmasını amaçlamaktadır.⁶

-
- ³ Mustafa Avcı, *Hukuk Tarihimizde Hapis*, 2.Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2019, s. 32.
- ⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınları, İstanbul, C.III, t.y., s. 14; H. Mehmet Günay, "İslam Hukuk Doktrininde Hapis Müessesesi ve Mahpuslara Yapılacak Muamele", S.2, 2000, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 1.
- ⁵ Gültekin Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839- 1908)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002, s. 8; Tahir Bilirli, "20. Yüzyılın Başlarında Ermenek Hapishanesinin Genel Durumu", *Ermenek Araştırmaları-I*, Hüseyin Muşmal / Erol Yüksel / Mehmet Ali Kapar (ed.), Palet Yayınları, Konya, 2018, s. 323.
- ⁶ Gültekin Yıldız, *Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 9; Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 2015, s. 338; Bilirli, 2018a, s. 323-324. Osmanlı Devleti'nin Klasik döneminde hapsedilecek olan mahkûmların hapis cezalarının infazının kalebentlik, kürek ve prangabentlik şeklinde yapılması da sıkça rastlanan uygulamalardan. Söz konusu cezalar, hapis cezasının infazının özellik gösterdiği durumlardır. Avcı, 2019, s. 262-282. Osmanlı Klasik dönemindeki kürek cezası ile ilgili bkz. Ahmet Kılınc, "Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili", C.79, S. 285, 2015, *Belleten*, s. 531-558. Kalebent cezası ile ilgili bkz. Ömer İşbilir, "Kalebent", TDV İslam Ansiklopedisi, 3. Basım, TDV Yayınları, Ankara, 2019, C. Ek-2, s. 5-7. Ayrıca tüm bu cezalar için bkz. Mustafa Avcı, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve

Hapishanenin ortaya çıkışına kadar Osmanlı devletinde mahbes olarak kullanılan yerler genel olarak hükümet konaklarının mahzen kısmı, kale yahut sarayların belirli bölmeleri veya zindanlar⁷ olagelmıştır.⁸ Bu mahbeslerde mahkûmların dışarı çıkıp hava alma izinleri bulunmamakla beraber istisnai olarak Varna, Erzurum ve Rodos mahbeslerinde mahkûmlara avluda volta atma izni, Musul'da ise mahkûmlara hapishane dışındaki hamamlarda yıkanma izni, Kayseri'de ise geceleyin evde yatma izni verilebilmiştir.⁹

Osmanlı devletine hapishane kurumunun geçişi bu şekilde açıklanmakla beraber Tanzimat dönemindeki gelişmeler üzerinde durmak gerekir. Kanunlaştırma faaliyetlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı bu dönemde hapishaneler ile ilgili birkaç düzenleme de yapılmıştır.

B. TANZİMAT DÖNEMİNDE OSMANLI HAPİSHANELERİ

Tanzimat döneminden önce Osmanlı Klasik devrinde örnekleri bulunan hapis cezasının alt ve üst sınırları bulunmamaktadır. Hükümü veren hâkim, (kadı) suçun niteliği ve suçlunun durumuna göre hapis cezası vermekte ancak bu cezanın süresi önceden belirlenmemekteydi.¹⁰ Hukukumuzda süresi önceden belirlenmiş olan hapis cezaları ilk kez 1838 Askeri Ceza Kanunu ile girmiştir.¹¹ Daha sonra 1840, 1851 ve 1858 ceza kanunlarında hapis cezası alt ve üst sınırlarıyla belirlenmiş, etkin bir ceza olarak yer almıştır.¹² Osmanlı Devleti'nde Kanun-ı Esasi'nin kabul edilmesiyle beraber zindan sisteminden daha sistemli olan hapishanelere geçiş söz konusu olmuştu. Hapishanelere geçiş yeni çıkarılan nizamnamelerle olmuştur.¹³ 1831 yılından sonra İstanbul

Prangabentlik”, C.8, S.45, 2002, Yeni Türkiye Dergisi Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı, s. 128-147.

⁷ Yedikule, Baba Cafer ve Tersane Zindanları, İstanbul'un en meşhur zindanlarından. Özgür Yıldız, “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, C.9, S.17, 2015, Akademik Bakış, s. 93; Bilirli, 2018a, s. 324.

⁸ Mücahit Özçelik, “Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu”, C.7, S.14, 2011, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, s. 18; Recep Arslan, “20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi”, C.14, S.4, 2019, Turkish Studies International Academic Journals Historical Analysis, s. 739; Bilirli, 2018a, s. 324.

⁹ Yıldız, 2002, s. 106-107; Arslan, 2019, s. 739.

¹⁰ Avcı, 2019, s. 256; Kurtuluş Demirkol, “II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri”, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2012, s. 20; Arslan, 2019, s. 739.

¹¹ Doğan Soyaslan, Ceza Hukuku Genel Hükümler, Ankara, 2005, s. 540; Avcı, 2019, s. 258.

¹² Avcı, 2019, s. 259-261.

¹³ Saadet Tekin, “Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış”, S.24, 2008, OTAM Dergisi, s. 207; Arslan, 2019, s. 739.

zindanları kaldırılarak yerine sonraki yıllarda İbrahim Paşa Sarayı'nın bir kısmında Hapishane-i Umumi açılmıştır.¹⁴

1845-1846 yıllarında mahkûmların suçlarının derecesine göre ayrı ayrı kalmaları için maksimum 2000 kuruş maliyetli mahbesler inşa edilmesi düşünülmüştür.¹⁵ Çünkü mevcut durumda küçük suçlardan dolayı hapsedilenler yahut borcunu ödemediği için hapsen tazyik edilenler ile büyük suç işleyen mahkûmlar aynı yerde ikamet etmek zorunda kalıyordu. Her mahkûmun derecesi ve kabahatine göre tedip edilmesi ve kimsenin töhmetinden ziyade ile cezalandırılmaması için ayrı koğuş ve hapishaneler gerekmekteydi.¹⁶

Batılı devletler Osmanlı'daki mahbeslerin durumunu ele almışlar, hatta Kırım Savaşı sırasında Osmanlı'da İngiltere büyükelçisi olarak görev yapan Stratford Canning 1851 yılında *Memorandum on Improvement of Prison in Turkey* isimli raporunda bu mahbeslerdeki durumun düzeltilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu raporda mahbeslerin kirli, havasız, ısıtma sorunu olan, penceresiz olduğu için zifiri karanlık, güvenlik, sağlık koşulları ve ibadet imkanları yönünden ise yetersiz olduğu belirtilmiştir.¹⁷ Bunun üzerine İslahat Fermanında mahbeslerin ıslah edilmelerine yönelik bir madde yer almıştır.¹⁸ Bu hüküm şu şekildedir: "...*hukuk-ı insaniyyeyi hukuk-ı adalet ile tevfiik etmek için mazanne-i sù' olanların veyahut te'dibât-ı cezaiyyeye müstehak bulunanların haps ve tevkiflerine mahsus olan kâffe-i mahbes ve mahall-i sâirede usûl-i hapsiyyenin mümkün mertebe müddet-i kalile zarfında ıslahına mübaşeret olunması...*"¹⁹ 1865 yılında hapishanelerdeki eksikliklerin tamamlanması için hapishane yönetmeliği çıkarılmış, mahkûmların gün içinde yapacakları faaliyetler de bu yönetmelikte düzenlenmiştir.²⁰ 1876'dan sonra hapishanelerdeki mahkûmların eğitilmeleri ve meslek sahibi olmayanlara meslek edindirmek için programlar başlatılmıştır.²¹

¹⁴ Nurgül Bozkurt, "XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu", C.5, S.21, 2012, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 262; Arslan, 2019, s. 739.

¹⁵ Yıldız, 2012, s. 85; Bilirli, 2018a, s. 324-325.

¹⁶ Yıldız, 2002, s. 88.

¹⁷ Yıldız, 2012, s. 114; Bilirli, 2018a, s. 325; Emre Kolay, "Ankara Mahbushanesi: Osmanlı Arşivinde Ankara Hapishane Projeleri", C.14, S.79, 2021, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 88.

¹⁸ Ömer Şen, Osmanlı'da Mahkûm Olmak, Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 18-19; Mehmet Temel, "XX. Yüzyılın Başlarında Mentеше Sancağı Hapishaneleri", S.26, 2009, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s. 112; Arslan, 2019, s. 739.

¹⁹ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, TTK Yayınları, C. V, Ankara 1983, s. 262.

²⁰ Yıldız, 2012, s. 253-261; Bilirli, 2018a, s. 325; Arslan, 2019, s. 739.

²¹ Ali Karaca, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün", Hapishane Kitabı, Emine Gürsoy Naskali / Hilal Oytun Altun (ed.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 156; Bilirli, 2018a, s. 325; Arslan, 2019, s. 739.

1871 yılının Ocak ayında Sultanahmet meydanında Hapishane-i Umumi kurulmuştur. Eskiden Mehterhane olarak kullanılan yapı, tamir ve tadilatın geçtikten sonra koğuşlar, hastaneler, meslek sahibi olan mahkûmlar için imalathaneler, hamam, cami ve kiliseden oluşan bir yapı meydana gelmiştir. Sadrazam tarafından incelenen yapı oldukça beğenildiği için haftanın belirli günlerinde ziyaretçilere açılmasına bile izin verilmiştir.²²

1880 yılında, 97 maddeden oluşan “*Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhânedede Bulunan Tevkifhâne ve Hapishânelerin İdâre-i Dahiliyelerine Dâir Nizâmname Lâhiyası*” çıkarılarak hapishane ve tevkifhaneler hakkında ilk defa genel hükümler oluşturulmuştur.²³

1889 yılında II. Abdülhamid döneminde ilk defa hücre tipli, kaloriferli ve tam donanımlı bir hapishane projesi hazırlanmış ve ilk uygulama yeri olarak Yedikule belirlenmiştir; ancak 400 hücreden oluşan bu proje ekonomik imkansızlıklar sebebiyle hayata geçirilememiştir.²⁴

1880 tarihli nizamnamedeki hükümler yeterince uygulanmadığı için 14 Temmuz 1893 yılında Serkiz Karakoç tarafından Fransızcadan tercüme edilip aynen alınan “*Hapishane Islahatına Dair Nizamname*” yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnamede hapishanelerin güncel durumları ile ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. Devletin genelindeki hapishanelerin çoğunluğunun hapishane olması amacıyla inşa olunmamış olduğu belirtilerek bunların yeniden inşasına veya tamiratlarına ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu nizamnamede mahkûmların koğuşlarının durumu, konaklama usulü, ziyaretçilerin görüşmeleri, mahkûmların para ve yemek ihtiyaçları gibi birçok husus ele alınmıştır.²⁵

Devletin son yıllarında başa geçen İttihad ve Terakki yönetimi imparatorluğun tüm bölgelerindeki hapishaneler ile ilgili bilgi talep etmiştir. Öyle ki 1912 ve 1914 yıllarında Dahiliye Nezareti'ne bağlı Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti tarafından matbu olarak hazırlanan

²² Ahmed Lütfi (Efendi), Vak'a-Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, Yayına hazırlayan: M. Münir Aktepe, TTK Yayınları, Ankara 1989, C.12, s. 100; Şen, s. 16; Hakan Tan, “Osmanlı Devleti'nde Hapishanelerin Islah Çalışmalarına Dair Bir İnceleme: Çarşamba Hapishanesi”, C.12, S.3, 2020, History Studies, s. 1059.

²³ Zafer Atar, “20. Yüzyılın Başlarında Turgutlu Hapishanesinin Genel Durumu”, C.9, S.1, 2011, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, s. 88; Murat Haniççe / Ersin Şeyhoğlu, “Osmanlı Devleti'nde Bir Ceza İnfaz Kurumu Olarak Hapishaneler ve Kadınlar”, C.4, S.2, 2020, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 416.

²⁴ Saadet Tekin / Sevilay Özkes, “Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu”, C.7, S.16-17, 2008, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, s. 189-190; Yıldız, 2015, 96; Bilirli, 2018a, s. 326.

²⁵ BOA, Y.PRK.MYD, 13/9; H. 29 Zilhicce 1310 / M. 14 Temmuz 1893; Hatice Akın, “Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi”, C. 3, S.3, 2011, History Studies, s. 27-35.

belgeler Yemen'den Balkanlar'a, Hicaz'dan Basra ve Trabzon'a kadar tüm vilayetlerdeki hapishanelere gönderilip hapishanenin genel durumu, mahkûmların yaş, meslek, cinsiyet, uyruk, din, mezhep, medeni hal, çocuk sayıları, eğitim durumları, tutuklandıkları tarih, hapiste buldukları süre, hangi suçtan hükümlü oldukları, hasta olup olmadıkları gibi bilgiler sorularak, verilen tüm cevaplar merkezde toplanmıştır.²⁶

Bu bilgilerin yanında hapishanelerdeki ölüm, yaralama, bulaşıcı hastalıklar, diğer hastalıklar, hapishanede hastane olup olmadığı ve hangi hastalıkların tedavi edilebildiği, hastanenin onarım, maaş ve diğer harcamalarının detaylı listesi, yani hapishanenin bütçesi, hapishanede imalathane olup olmadığı, varsa burada ne üretildiği, üretilen malların detaylı listesi ve bu malların satılmasından elde edilen gelir, varsa imalathanede kaç mahkûmun çalıştığı ve hapishane ile ilgili akla gelebilecek her detay hakkında sorular soruluyor ve cevaplar isteniyordu.²⁷

Birinci Dünya Savaşı'nda ağır bir krizle karşılaşan İttihad ve Terakki yönetimi Alman hapishane yöneticisi, reformcu ve kriminal psikiyatrist olan Dr. Paul Pollitz'i (arşivlerdeki ismiyle Polliç Bey) yüksek bir maaşla Hapishaneler Müdüriyeti'nin baş müfettişliği görevine getirmiştir.²⁸ Dr. Pollitz, Almanya'daki Berlin ile Aydın hapishanelerinde teftişler yapmış ve yeniden inşa edilmesi planlanan İzmir hapishanesi için kapsamlı bir rapor hazırlamıştır.²⁹

1880 tarihli Nizamnamenin 1. Maddesinde “*Her kaza ve liva ve vilayet merkezlerinde birer tevkifhane ve hapishane bulunacaktır*” denilerek her ilçe ve üstündeki her vilayet merkezinde hapishane bulunması kuralı konulmuştur. Bu kurala göre ilçelerde ihtiyaç duyulan hapishane ihtiyacı dolayısıyla her mahkûmun kendi tutuklandığı yerde cezasının çekmesi sağlanarak mahkûmların başka yerlerde cezasını çekmek üzere

²⁶ Demirkol, s. 89,116; Yıldız, 2015, s. 100-101; Kent Schull, “Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri”, Çev. Özlem Tuna, içinde Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar, derleyenler Noemi Levy / Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 212.

²⁷ BOA, DH.MB.HPS, 3/5; H. 2 Recep 1330 / M. 17 Haziran 1912; Schull, 2008, s. 213; Demirkol, s. 89-90. Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti 1912 Mart'ında cevaplar kendi elinde olacak şekilde acele edilmesi hususunda hapishanelere yazılar ve uyarılar da göndermiştir. İlgili cetvellerin her ay düzenli gönderilmemesi halinde yöneticilere görevden el çektirmeye varan cezalar öngörülmekteydi. Osman Köse, “20. Yüzyıl Başları Trabzon Vilayetinde Suçlar, Suçlular ve Hapishaneler”, İlkadım'dan Cumhuriyet'e Millî Mücadele, Osman Köse (ed.), Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2008, s. 27.

²⁸ BOA, DH.MB.HPS, 92/18; H. 12 Ramazan 1334 / M. 13 Temmuz 1916; 92/44; H. 10 Muharrem 1335 / M. 6 Kasım 1916; 92/46; H. 19 Muharrem 1335 / M. 15 Kasım 1916; Schull, 2008, s. 235.

²⁹ Tekin, 2008, s. 208-209.

gönderilmesi ve nakledilmesi durumunda mahkûmun olası kaçma teşebbüsünde bulunmasının önüne geçilerek hem mahkûm derhal hapishaneye konulacak ve mahkûmun naklinde oluşacak personel ikamesi, mahkûmun kaçma ihtimali de ortadan kalkacaktır. Ancak her ne kadar birçok bölgede hapishane yapılması kararlaştırılmış olsa da³⁰ savaşlar, ekonomik sıkıntılar yüzünden bu projeler atıl kalmıştır.³¹ Örneğin Mimar Kemaleddin Bey'in farklı ölçü ve kapasitelerde birçok hapishane projesi hazırladığı, hapishane binasının yenilenmesini isteyen taşradaki birçok bölgenin ilgili durumu merkeze bildirip, yeni hapishane inşaatları için keşifler yapıldığına dair çokça arşiv kaydı bulunmaktadır.³²

Hapishane nizamnamesindeki belki de çağın ilerisinde sayılabilecek hükümleri tam olarak uygulamanın imkânsız olması sebebiyle mahkûmların ve hapishanelerin tamamen kendi hallerine bırakılmadıklarını, hapishanelerin ve mahkûmların durumlarının ciddiye alınıp bu konuda bir şeyler yapılmak istendiği söylenebilir.

Osmanlı devletindeki hapishanelerin genel durumu ile ilgili bilgiler verildikten sonra, çalışmanın ana konusunu oluşturan mahkûm haklarını incelemek gerekecektir. Tanzimat dönemindeki Osmanlı hapishanelerinde bulunan mahkûmların belirli hakları bulunmaktadır. Mahpusların tamamen keyfi ve süresiz olarak hapishanelerde tutulması, her türlü imkandan mahrum bırakılması İslam hukukuna aykırı olmakla birlikte, Osmanlı Devleti de çıkardığı kanunlarla mahkûmlara belirli haklar tanımıştır.

II. TANZİMAT DÖNEMİ OSMANLI HAPİSHANELERİNDE MAHKÛMLARIN HAKLARI

A. GENEL OLARAK

Hapishane kurumunun Osmanlı'ya girişi Tanzimat Döneminde olmuştur. Batılı devletlerin kanunlaştırma faaliyetlerindeki baskısı ve devletin iç dinamiklerinin de buna mutabık olması ile Batılı devletlerinden aynen çevrilerek alınan yahut Osmanlı tebaasından olan hukukçularının hazırladığı yerli kanunlar çıkaran Devlet-i Âliyye, bu yoğun kanunlaştırma faaliyetlerini hukukun her alanında yapmıştır. Hapishane reformu yapılmasına yönelik en önemli yapıtaşlarından olup 1880 yılında yürürlüğe konulan Tevkifhane ve Hapishane Nizamnamesi,

³⁰ Yasemin Saner Gönen, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", Hapishane Kitabı, Emine Gürsoy Naskali / Hilal Oytun Altun (ed.), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 176; Arslan, 2019, s. 739.

³¹ Arslan, 2019, s. 739.

³² Remzi Aydın, "Mimar Kemaleddin Bey'in Hapishane Projeleri", Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm, Ayşe Budak / Muzaffer Yılmaz (ed.), Literatürk Academia Yayınları, Konya, 2019, s. 11-36; Yıldız, 2012, s. 469; Kolay, s. 89.

hapishanelerin ve mahkûmların durumu ile ilgili genel hükümler koyan ilk kanun olma niteliğindedir.

Çalışmamızın konusu da asıl olarak mahkûmların hakları ile ilgili düzenlemeler ve uygulama örnekleri olması dolayısıyla İslam hukukunda ve pozitif hukukumuzda genel olarak kabul gören mahkûm haklarına yönelik bir başlıklandırma yapılmıştır. Bu açıdan mahkûmların hakları kadınlara ayrı hapis hakkı, sağlık hizmetlerinden yararlanma hakkı, ibadet hakkı, çalışma hakkı, konaklama hakkı, kıyafet alma hakkı, haberleşme hakkı, izin hakkı, kişisel ihtiyaçlarını insani bir şekilde giderme hakkı, eğitim hakkı, tutuklu-hükümlüler ile cezası farklı olanların farklı koşullarda bulunma hakları, yeme-içme hakkı, ziyaretçileri ile görüşebilme hakkı başlıklarında incelenmiştir. Başlıklandırma konusunda bizi bu yönde bir sistematığe iten gerekçe, İslam hukuku ile pozitif hukuktaki düzenlemelerin esas alınarak, bu alanlarda mahkûm hakları ile ilgili yapılan çalışmalarda kullanılan başlıklara yakın bir konumda bulunma amacıdır.

B. MAHKÛMLARIN SAHİP OLDUKLARI HAKLAR

1. Kadınlara Ayrı Hapis Hakkı

1880 Nizamnamesinin 6. maddesinde “*Tevkifhane ve hapishane-i umumilerde nisaya mahsus ayrıca bir daire bulunacaktır*” denilerek her hapishanede kadınlara mahsus bir bölüm bulunması zorunluluğu getirilmiştir.³³ 9. Maddede ise “... *nisaya mahsus dairedede nisa gardiyan...*” denilerek kadınlara özgü hapishanelerde gardiyanların da kadın olması zorunluluğu getirilmiştir.

Uygulamada da bu maddeye ve İslam hukukuna da uygun şekilde kadın mahkûmlar ile erkek mahkûmların bir araya gelmeleri ve hatta birbirlerini görmemeleri ve seslerini duymamaları için kadınlara ayrı hapislerin bulundurulduğu, ayrı olmasa bile hapishanenin bir koşununun ayrıldığı görülmektedir.

1900 tarihli bir arşiv belgesine göre Eskişehir’de kadın hapishanesi için ayrı bir bina olmadığı için bir evin kiralanarak kadın hapishanesine dönüştürülmesi mümkün olmuş ve bir de kadın gardiyan istihdam edilmiştir.³⁴ 1905 tarihinden itibaren ise erkek hapishanesine bitişik bir

³³ Buradaki amaç kadınların hapsedildiği yer ile erkeklerin hapishanelerinin birbirlerinin seslerini duymayacakları kadar uzakta bulunmalarının sağlanmasıdır. Osman Nuri, (Giresun Ceza Reisi), Hapishane ve Tevkifhane Nizamnamesi Şerhi, Giresun Matbaası, 1327, s.11.

³⁴ BOA, DH.MKT, 2331/54; H. 9 Zilhicce 1317 / M. 10 Nisan 1900; Emine Gümüşsoy, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Eskişehir Hapishanesi (1890-1920)”, C.7, Ş.20, 2014, Tarih Okulu Dergisi, s. 225.

bölümün kadın hapishanesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.³⁵ 1920 tarihli bir belgedeki Eskişehir kadın hapishanesi için “...gayet garip bir vaziyette olduğu ve bu hapishanede bir gardiyan ve jandarma olmadığı, akşamdan akşama ekmeklerini verip kapıları kapatıp gittikleri...” ifadeleri üzerine bu durumun düzeltilmesi için bir kadın gardiyana ihtiyaç olması hasebiyle, bu konuda merkezden ödenek talep edilmiştir.³⁶

18 Haziran 1912 yılında Dahiliye Nezaretine Ermenek hapishanesi için yazılan yazıda; mevcut hapishanede kadınlar için sadece bir koğuş bulunduğundan bahsedilerek ayrı bir hapishane inşa edilmesi talep edilmiştir.³⁷

Aralık 1913 tarihli bir belgeye göre Bartın hapishanesinde hapishaneye bitişik bir kadın hapishanesi bulunmaktadır. Burada çalışan kadın gardiyan da vardır.³⁸

1914 yılında Bolu Sancağına bağlı Devrek’e bir kadın hapishanesi yapılması ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu tarihe kadar kadın mahkûm bulunmamasına binaen ihtiyaç duyulmayan hapishane binası için merkezden ödenek talep edilmiş, talebe olumsuz geri dönüş olunca 1915 yılının Mart ayında kadın hapishanesi için bina kiralınması cihetine başvurulmuş, istenen ödenğe tekrar olumsuz yanıt alınmış,³⁹ daha sonra ise kadınlar için tedbire belirlenen bir mekan kadın hapishanesi haline getirilmiştir.⁴⁰

Ocak 1914 tarihli bir belgeye göre Karahisar-ı Sahib livasında erkek hapishanesine bitişik vaziyette üç odalı bir kadın hapishanesi bulunmaktaydı.⁴¹

Bursa’da ise diğer bölgelerden farklı olarak kadın hapishanesi, erkek hapishanesinden oldukça uzakta olmakla beraber Eski Bursa Kalesindeki zindan kadın hapishanesi olarak kullanılıyordu. Ancak son derece nemli ve basık olan bu mekân sadece üç odadan müteşekkildi.⁴²

³⁵ BOA, DH.MB.HPS.M, 26/59; H. 17 Rabiulevvel 1335 / M. 11 Ocak 1917; Gümüşsoy, s. 226.

³⁶ BOA, DH.MB.HPS, 164/47; H. 16 Rabiulahir 1338 / M. 8 Ocak 1920; Gümüşsoy, s. 226.

³⁷ BOA, DH.MB.HPS, 3/7; H. 10 Recep 1330 / M. 25 Haziran 1912; Bilirli, 2018a, s. 327.

³⁸ BOA, DH.MB.HPS.M, 53/5-1; H. 16 Şaban 1329 / M. 12 Ağustos 1911; Recep Arslan, “20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Örneği”, C.2, S.19, 2020, Belgi Dergisi, s. 2121.

³⁹ BOA, DH.MB.HPS, 44/27; H. 12 Zilkade 1332 / M. 2 Ekim 1914.

⁴⁰ Arslan, 2019, s. 740. 14 Aralık 1913 tarihinde sadece 1 kadın mahkûmun bulunması sebebiyle hapishaneye ihtiyaç duyulmadığı da düşünülebilir. BOA, DH.MB.HPS, 152/35; H. 21 Muharrem 1333 / M. 9 Aralık 1914.

⁴¹ BOA, DH.MB.HPS, 149/11; H. 19 Rabiulevvel 1332 / M. 15 Şubat 1914; Serap Sunay, “Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi”, C.20, S.1, 2018, Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Dergisi, s. 49.

⁴² Halim Demiryürek, “Hüdavendigâr Vilayetinde Hapishaneler ve Mahkûmlar (1914-1917)”, C.9, S.42, 2016, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 553.

1913 yılında Karesi Liva Hapishanesinde gardiyan olarak çalışan Mehmed Çavuş'un kadın hapishanesindeki mahkûmları izinsiz olarak dışarı çıkararak fuhşa sevk ve tahrik ettiği ortaya çıkınca, Mehmed Çavuş yargılanmış ve mahkûm edilmiştir.⁴³ Bu durum hapishanelerde görev yapan gardiyanların hukuka aykırı ve mahkum haklarını hiçe sayan fiillerine rastlanılabildiğini göstermektedir. Bu duruma sebep olan faktörler ise büyük ihtimalle toplumun içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardır. Söz konusu sıkıntılardan gardiyanların ve mahkumların etkilendiği ve sıkıntılarını gidermek için hukuk dışı yollara başvurdukları anlaşılmaktadır. Ancak bu örnek bize ayrıca hapishanelerin tamamen denetimsiz olmadığını, mahkûmlara yönelik suç teşkil eden eylemlerin cezalandırıldığını göstermektedir.

Bu belgelerden çıkarılacak sonuca göre 1880 Nizamnamesi ile hedeflenen her vilayet, sancak ve kaza merkezinde hedeflenen kadınlara ait bir daire olması hedefine ulaşılamamıştır. Bunun yerine münasip yerlerde bir evin odası veya tamamı kiralanarak kadın hapishanesi yerine kullanıldığı görülmektedir.⁴⁴ Bununla beraber kadın hapishanesinde gardiyanların da kadın olmasına azami ölçüde dikkat edilmiş, hapishane yapılması için evinin bir kısmı kiralanarak kadınlar gardiyan olarak tercih edilmiştir.

2. Sağlık Hizmetlerinden Yararlanma Hakkı

1880 tarihli nizamnamenin 9. maddesinde “*Hapishane ve tevkifhanelerin heyet-i memurini icabına göre ... tabib ve çamaşırcı ve ihtiyacı derecesinde hastane hademesi ...*” denilerek, her hapishanede bir doktor, çamaşırcı ve ihtiyacı halinde hastane görevlisi bulunacağı belirtilmiştir.

61. maddede “*Her hapishanede hastaların tedavisine mahsus bir daire bulunacak ...*” denilerek her hapishanede hasta mahkûmların tedavisi için bir bölüm olacağı belirtilmiştir. 62. maddede ise “*Mahbusinden hasta bulunanlar müdir ve sergardiyanın ihbarı üzerine tabib tarafından verilecek rapor mucebince hastaneye naklettirilecektir.*” denilerek hastalığı ciddi olan mahkûmların doktor raporu ile hastaneye nakil edilebileceği açıklanmıştır.

Kanunnamenin 48. maddesinde ise “*Hapishane tabibi hiç olmaz ise haftada bir kere hapishaneyi ve dükkan odalarını ve koğuşları ve mücazat mahallerini ve sair yerleri muayene eder ve muktezi gördüğü yerleri tütsülemek gibi tedabir-i sıhhiyeye ibtidar...*” demekle hapishane doktorunun hapishanenin çalışma alanları, koğuşlar, cezalandırma bölmeleri de dahil olmak üzere mahkûmların buldukları bütün yerleri kontrol etmek ve gerektiğinde ilaçlamak gibi görevleri bulunduğu açıklanmıştır. Bu maddeye göre mahkûmların sağlıklarını kötü etkileyebilecek, hastalık

⁴³ BOA, BEO, 4228/317032; H. 27 Zilkade 1331 / M. 28 Ekim 1913; Yıldız, 2015, s. 102.

⁴⁴ Demirkol, s. 61-62; Saadet Tekin, “Osmanlı’da Kadın ve Kadın Hapishaneleri”, C.29, S.47, 2010, Tarih Araştırmaları Dergisi, s. 94; Hanılçe / Şeyhoğlu, s. 421-422.

kapmalarına sebep olabilecek ihtimallerin giderilmesi için doktorlara ciddi görevler verilmiştir. Bütün bunlar mahkûmların hapishane içindeyken sağlıklarının bozulmasının önüne geçmek amacıyla yapılan düzenlemelerdir. Ayrıca 49. maddede “*Tabib her sene hitamında hapishanede zuhur etmiş olan bi’l-cümle ilel hakkında mufassal rapor tanzim ile ilel-i mezkurenin sebeplerini dahi beyan edecek ...*” denilerek hapishanede mahkûmlar arasında ortaya çıkan bütün hastalıkların rapor edilerek ve bu hastalıkların olası sebeplerini açıklama görevi doktora verilmiştir. Bu açıdan doktorların hapishanenin hijyen ve sağlığına dikkat etme görevlerini ne kadar iyi bir şekilde yaptıkları denetlenerek, mahkûmların olası bir dikkatsizlik ve özensizlikten dolayı hastalanmamaları amaçlanmıştır.

1893 tarihli Hapishane Islahatına Dair Nizamname’de hapishanelerin sağlık şartlarına uygun hale getirilmesi, hapishane odalarının sıhhi olarak düzeltilmesi, hapishanede ayrı bir hastanenin bulunması, hapishane doktorlarının görevlerini iyi bir şekilde yerine getirmeleri, koğuşların ve diğer yerlerin havalandırma ve temizliklerine dikkat edilmesi gibi konular düzenlenmiştir.⁴⁵

Uygulamada da Osmanlı Devleti’nde hapishane ve mahkûm sağlığına önem verildiğini ortaya koyan birçok arşiv belgesi bulunmaktadır. 4 Kasım 1911 tarihinde Bolu Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine gönderilen bir belgede Bartın hapishanesinin zemini tahta ve ıslak, ayrıca havasız ve ışık almayan bir yapıda olduğu için çoğu mahkûmun hasta olduğu, Kastamonu sıhhiye müfettişliğinden alınan bir raporla da desteklenerek tespit edilmiş ve hapishanenin yeniden inşası için ödenek istenmiştir.⁴⁶ 5 Ocak 1914 tarihinde ise Bartın belediye tabibinin Bartın hapishanesinde yaptığı kontrole göre hazırladığı raporunda şu ifadeler bulunmaktadır: “... 3 küçük koğuşa sahip hapishanede izdiham yüzünden hastalıklar ortaya çıkmıştır. Son 10 gün zarfında tifo nedeniyle 2 mahpus ölmüş ve hastalık 5 kişiye daha bulaşmıştır. Ölümcül hastalıkların artması ve bulaşması nedeniyle pek hazin neticeler ortaya çıkabilecektir. Güneş değil ışık bile girmeyen hapishanedeki hastalıkların halka da bulaşma ihtimali vardır. Tedavi ile hastalıkların yok edilebileceği açıktır...”⁴⁷ 4 Aralık 1918 tarihinde Bolu Mutasarrıfı Abdülkadir Bey’in Dahiliye Nezaretine yazdığı yazıda: “*Işık ve havadan mahrum ve çok kalabalık olan Bartın Hapishanesi’nde sık sık tifo lekeli humma gibi ölümcül hastalıklar zuhur ederek ölümlere neden olmaktadır. Ayrıca İspanyol nezlesi mahpushaneyi istila etmiş olduğu için hariçten bir bina kiralanmaya çalışılmakta ise de zaten*

⁴⁵ BOA, Y.PRK.MYD, 13/9; H. 29 Zilhicce 1310 / M. 14 Temmuz 1893; Kerim Tiryaki, “Son Dönem Osmanlı Hapishanelerinin Sıhhi Islahı; Salgınlar ve Önleme Çabaları”, S.8, 2021, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Tarih ve Günce, s. 433.

⁴⁶ BOA, DH.MB.HPS, 35/12-1,3,5,7,9,11; H. 2 Şaban 1331 / M. 7 Temmuz 1913; Arslan, 2020, s. 2120.

⁴⁷ BOA, DH.MB.HPS, 149/8-2; H. 10 Rabiulevvel 1332 / M. 6 Şubat 1914; Arslan, 2020, s. 2122.

binanın harap olmasından dolayı ara sıra firar da eksik olmamakta bulunduğundan mevcut cinayet mahkûmlarının Sinop Hapishanesi'ne nakli Bartın Kaymakamlığı'ndan bildirilmiştir."⁴⁸ demiştir. Bu ifade Bartın Hapishanesinin durumunun beş yıldır düzeltilemediğini, bu süreçte birçok mahkûmun bulaşıcı hastalıktan öldüğünü ortaya koymaktadır. Bu yazıya verilen cevapta ise Sinop hapishanesinin de harap durumda olduğu için yazıya olumlu cevap verilemeyeceği belirtilmiştir.⁴⁹

18 Haziran 1912 tarihinde Dahiliye Nezaretine yazılan bir yazıda Ermenek hapishanesindeki koğuşlardan birinin havasız ve ışık almayan bir konumda olduğu için burada kalan mahkûmların sağlıklarının bozulduğu için yeni bir hapishane binası yapılması talep edilmiştir.⁵⁰

Ocak 1914 tarihli bir belgeye göre Karahisar-ı Sahib Hapishanesindeki erkeklere ayrılan bölümde hastane de bulunmaktadır.⁵¹ O dönemde taşradaki birçok diğer örneğe bakılacak olursa, hastanenin mevcudiyeti lüks bile sayılabilir.

5 Mart 1914 tarihli bir başka arşiv belgesine göre Ankara merkez hapishanesi sağlık ve güvenlik koşullarına uygun olmadığından, öyle ki koğuşlar karanlık, havasız ve bakımsız olduğu için, yeni bir hapishane inşasına ihtiyaç duyulmaktadır.⁵²

Nisan 1915 tarihinde Adliye Nezareti'nin Dahiliye Nezaretine yazdığı bir yazıda Yozgat merkez hapishanesinde gasilhane ve abdesthanelerin mecrası olmadığından burada oluşan bataklık ve buradan yayılan pis ve sağlıksız hava sebebiyle 10 ay içinde 400 mahkûmun 143'ünün öldüğü belirtilmiştir.⁵³

Aralık 1915 tarihinde Eskişehir hapishanesi için yazılan bir raporda şu ifadeler bulunmaktadır: *"...hapishanenin tavan ve duvarlarının düzen ve temizliğine hiç dikkat edilmediği, yine mahkûmların çamaşır ve yataklarının temizliğine hiç bakılmadığı, bu yüzden bitli ve kirli mahkûmların diğerleri arasında hastalık unsuru teşkil ettiği, hastahane olarak ayrılan odanın da havasız ve karanlık olduğu hasta olmayanların bile kalamayacağı kadar kötü şartlara sahip olduğu, ilel-i sâriyye (bulaşıcı hastalık) sahip olanların tecrid edilmediği ve karnındaki çibandan muzdarip bir mahkûmun tedaviden mahrum kaldığı..."*⁵⁴

⁴⁸ BOA, DH.MB.HPS, 40/23-1,3,4; H. 23 Rabiulahir 1337 / M. 26 Ocak 1919; Arslan, 2020, s. 2135.

⁴⁹ BOA, DH.MB.HPS, 40/29-1,3,5,7; H. 17 Cemazeyilevvel 1337 / M. 18 Şubat 1919; Arslan, 2020, s. 2135-2136.

⁵⁰ BOA, DH.MB.HPS, 3/7; H. 10 Recep 1330 / M. 25 Haziran 1912; Bilirli, 2018a, s. 327.

⁵¹ BOA, DH.MB.HPS, 149/11; Sunay, s. 49.

⁵² BOA, DH.MB.HPS.M, 11/26; H. 7 Rabiulahir 1332 / M. 5 Mart 1914; Kolay, s. 90.

⁵³ BOA, DH.MB.HPS, 8/63-12; H. 30 Zilhicce 1333 / M. 8 Kasım 1915; Tahir Bilirli, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği", C.13, S.2, 2018, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, s. 92.

⁵⁴ BOA, DH.MB.HPS, 74/51; H. 18 Safer 1334 / M. 26 Aralık 1915; Gümüşsoy, s. 232-233.

Alman asıllı olup 1916'da Hapishaneler Müfettiş-i Umumiliği'ne atanmış olan⁵⁵ Dr. Pollitz'in (Polliç Bey) 1918 tarihinde Osmanlı'daki hapishaneler hakkında hazırladığı bir rapora göre Aydın ve İzmir hapishanelerinde mahkûmların ağızlarında yaralar bulunmakla beraber bunların tedavi edilmedikleri tespit edilmiştir. Balıkesir hapishanesinin yanında ise bir ev hastane olarak ayrılmış; ancak maddi imkânsızlık nedeniyle gerekli tedaviler yapılamamaktadır.⁵⁶ Sağlık sorunlarını önlemek için Polliç Bey'in sunduğu öneriler şu şekildedir: *"Hapishaneye giren herkes karantina odasına alınmalı, bu odada 48 saati geçmeyecek şekilde karantinada kalınmalı, karantina odası her gün bol su ile yıkanmalı, karantinaya alınan mahkûmların elbise ve çamaşırları temizlenmeli, bir cilt hastalığı bulunan mahkûmlar diğerlerinden ayrı tutulmalı, mahkûmlar haftada bir kez banyo yaptırılmalı, koşu ve bahçe süpürülmeli, su ile yıkanmalı ve temiz tutulmalıdır."*⁵⁷ Bunun dışında yeniden inşa edilmesi planlanan hapishanelerin içinde mahkûmların yaralanma ve hastalanmaları ihtimaline binaen ilk tedavinin yapılacağı bir revir bölümü bulunmalıdır.⁵⁸

Ocak 1920 tarihli Bolvadin hapishanesi hakkında yazılan bir raporda *"Bolvadin'de gördüğüm tevkifhane ahval-i sıhhiyesi yerinde olanları hasta ve malul bir hale sokmaktan başka işe yaramaz"* ifadeleri kullanılmış ve hapishanedeki mahkûmlardan sıtmaya yakalanmayanların çok nadir olduğu belirtilmiştir.⁵⁹

Yine aynı şekilde 20. Yüzyılın başında Bartın⁶⁰ ve Yozgat⁶¹ hapishanelerinde salgın hastalıkların oldukça yaygın olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

Devletin merkezi olan İstanbul'da yer alan Hapishane-i Umumi'deki durum ise merkeze yakınlığı dolayısıyla olsa gerek, daha iyidir. Tüm dünyada yayılan salgın hastalıklardan bu hapishanedeki mahkûmlar da etkilenmiş olsa bile mahkûmlar tamamen kendi hallerine bırakılmamışlardır. Öyle ki, 1907 tarihli bir arşiv belgesine göre hapishane koşulları içindeki mahkûmlara özel olan hastanenin temizliği, tamiri ve hastalar için gerek bazı levazımın alınması ve yenilenmesi için ödenek istenmiş ve bu ödenek Şura-yı Devlet kararıyla gönderilmiştir.⁶²

⁵⁵ BOA, DH.MB.HPS, 92/18; H. 12 Ramazan 1334 / M. 13 Temmuz 1916; Atar, s. 91.

⁵⁶ Tekin, 2008, s. 215.

⁵⁷ Tekin, 2008, s. 216.

⁵⁸ Şen, s. 69,70; Tekin, 2008, s. 208.

⁵⁹ BOA, DH.MB.HPS, 164/61; H. 27 Rabiulahir 1338 / M. 19 Ocak 1920; Sunay, s. 54.

⁶⁰ BOA, DH.MB.HPS, 76/8; H. 3 Safer 1335 / M. 29 Kasım 1916; Arslan, 2019, s. 746.

⁶¹ Yozgat hapishanesindeki tifo, sıtma ve lekeli humma gibi görülen birçok salgın hastalığın sebebi ise genellikle diğer hapishanelerde olduğu gibi yer sıkıntısı, yani mahkûmlara yeterli boşluk kalmamasıdır. Bilirli, 2018b, s. 91.

⁶² BOA, ZB, 23/9-2; H. 10 Şevval 1325 / M. 16 Kasım 1907; Tiryaki, s. 443.

Bunun dışında ülkenin içinde bulunduğu durumda, bulaşıcı hastalık ve salgınlarla mücadeleye de önem verildiği ve hapishanelerin de bu konuda unutulmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, 1915 yılında Hapishaneler Müdüriyetinden tüm hapishanelere gönderilen bir tamimde tüm mahkûmlara tifo aşısı yapılması emredilmiştir. Örneğin Konya Vilayet Hapishanesinde 800 mahkûm bulunmasına rağmen, kendilerine tifo aşısı yapıldığı için 1915 yılı başında tek bir mahkûmda bile tifo vakası görülmemiştir.⁶³

Söz konusu arşiv belgelerinden ortaya çıkan sonuca göre, Tanzimat dönemindeki Osmanlı hapishanelerinde mahkûmların en çok ızdırap çektiği konu sağlık meselesidir. Hapishanelerin maddi koşullarının sağlıklı bir hayat sürmek için imkân vermemesi mahkûmların değişik hastalıklara yakalanmalarına sebep olmaktadır. Hastalığa bir kez yakalanan mahkûmun da aynı maddi koşullar sebebiyle iyileşmesi ve tedavi edilmesi çok zor olmuştur. Ayrıca 20. Yüzyılın başındaki tüm dünyayı etkisine alan salgın hastalıklar, belki de en çok hapishaneleri etkilemiştir. Çünkü gardiyanlar, ziyaretçiler ve hapishaneye yeni gelen mahpuslar vasıtasıyla hapishanenin içine yayılan hastalık, mahpusların küçük, havasız, karanlık ve soğuk koşullarında adeta iyileşmesi imkânsız hale gelen bir salgına dönüşmektedir. Her hapishanede doktor veya hastanenin bulunmaması da mahkûmların sağlık hizmetlerinden yararlanma haklarına haiz imkanlara ulaşamamasına sebep olmuştur. Buna rağmen imkanın elverdiği durumlarda ve şartlarda mahkûmlara aşı yapılması gibi umut vadeden örneklerle de rastlanmaktadır.

3. İbadet Hakkı

1880 nizamnamesinin 9. maddesinde “... her hapishane için bir işçi ve bir imam ve iktiza eden memurin-i ruhaniyyeden ... ibarettir” denilerek her hapishanede işçi, imam ve lüzumu halinde diğer din görevlilerinin de bulunacağı hüküm altına alınmıştır. 50. maddede “Hapishanelerde mahbusinin din ve ayinlerini ifa için eimme ve memurin-i ruhaniyye bulunup bunlar evkat ve eyyam-ı mahsusalarında ifa-yı vazife edeceklerdir” ve 51. maddede ise “İmam ve memuruin-i ruhaniyye ... hapishaneleri hiç olmaz ise haftada bir iki kere dolaşıp mahbusini görmeye mecbur olacaklardır” denilerek hapishanelerde mahkûmların dini görevlerini yerine getirebilmeleri için imam veya diğer dinlerden görevlilerin bulunacağı, bunların özel gün ve zamanlarda, ayrıca bu günlerden hariç haftada en az bir-iki gün gelip, mahkûmları görmeye mecbur oldukları hüküm altına alınmıştır. Nizamnamede sadece Müslüman din görevlisi olan imamlar dışında diğer dinlere mensup mahkûmların da kendi din görevlilerini görme hakkına sahip oldukları görülmektedir. Din görevlilerine haftada en az 1-

⁶³ BOA. DH.MB.HPS, 152/41; H. 25 Safer 1335 / M. 21 Aralık 1916; 73/56; H. 12 Cemazeyilevvel 1333 / M. 28 Mart 1915; Demirkol, s. 133-134.

2 gün hapisaneye gelip mahkûmları dolaşma zorunluluğu getirilmesi de bu açıdan önemlidir.

Nizamnamenin 91. maddesinde ise “*Mücrimin-i mahkûminin kâffesi evkat-ı muayyenesinde din ve ayinlerini ifaya mecburdur*” hükmü bulunmaktadır. Bu maddede diğer maddelerdeki mahkûmların dini hayatlarını yaşayabilme hakkına sahip olmalarından farklı bir durum söz konusu olarak, her mahkûmun kendi dininde önemli olan günlerdeki ibadetlerini yapmak zorunda oldukları düzenlenerek bir zorlama bulunmaktadır. Örneğin Müslüman mahkûmlar için Cuma namazı, Hristiyan mahkûmlar için ise Noel veya Paskalya ayini gibi ibadetlerini yapmak zorunda oldukları açıklanmıştır.

29 Ocak 1911 tarihinde Bolu Mutasarrıflığına yazılan bir arşiv vesikasına göre Bartın hapisanesinde erkeklere mahsus koğuşlardan birinin mahkûmlara nasihat vermek ve namaz kılmak üzere mescide dönüştürülmesi düşünülerek bu tadilat için gereken masraf Bartın Kaymakamlığından talep edilmiştir.⁶⁴

4. Çalışma Hakkı

1880 nizamnamesinin 16. maddesinde hapisane müdürünün görevleri sayılırken “.. *salisen mahbusinden hapisane hizmetinde kullanılabilecek olanlarının.. tayin...*” denilerek mahkûmlardan hapisane hizmetinde çalışabilecek olanları belirleme yetkisi müdüre verilmiştir. 17. maddede de “*Fasl-ı mahsusta beyan olunduğu üzere mevkufinin malumat-ı snaiyyesine müteallik kaffe-i malumat ile ashab-ı sanayi'in hapisane derununda icra-ı sanata mahsus mahallere taksimi hapisane müdürüne muhavvel olup müdir her günâ mamulatin mubayaasında hazır bulunarak mamulatin derece-i matlubede yapılmamasından veya kerestenin bozuk bulunmasından naşi 72. Maddede kendilerine itası muharrer olan akçenin tenziline karar verebilir*” denilerek mahkûmlar içinde sanat erbabı kimseler varsa mahkûmiyetleri süresince ilgili sanat dalında çalışabilmeleri için hapisane müdürüne görev verilmiştir. Ayrıca ilgili sanatı icra ederek ve iş yaparak bir mal ortaya çıkaran mahkûmların mallarını kontrol işi de müdüre verilmiş. Ortaya çıkan mamulün yeterli kalitede olmaması ihtimalinde, müdürün bu malın ücretini kalite yetersizliği oranında düşürebileceği belirtilmiştir. Bu maddelerden mahkûmların çalışma hakkına sahip oldukları anlaşılmalı beraber hatta her mahkûmun mahkûmiyeti öncesi yaptığı belirli bir işi veya sanatı varsa ilgili dala yönlendirilerek çalıştırılması ve ortaya koydukları malları satarak gelir elde etmelerinin önünün açıldığı görülmektedir.

Nizamnamenin 69. maddesinde “*Her hapisanede mahbusin-i mahkûmenin hiçbiri işsiz kalmayacak surette ameliyat tertib olunacaktır*” denilerek, her hapisanede bütün mahkûmlar çalışacak şekilde

⁶⁴ BOA, DH.MB.HPS, 35/12/1,3; H. 2 Şaban 1331 / M. 7 Temmuz 1913; Arslan, 2020, s. 2119.

mahkûmların işleri veya yeteneklerine göre çalıştırılması zorunluluğu öngörülmüştür.

70. maddede “*Bila gadr-ı makbul çalışmaktan kaçmak isteyen mücrim-i mahkûm 24 saatten bir haftaya kadar teneffüse çıkarılmaktan mahrum bırakılacak ve tekrarı halinde ceza-yı mezbur tazif edilecektir*” denilerek, çalışma zorunluluğuna herhangi bir mazereti olmaksızın uymayan mahkûmlara hava izninin iptal edilmesinden başlayıp tekrarı halinde daha da ağırlaşabilen cezalar öngörülmektedir.

71. maddede “*Her mahbus hapishanede bulunduğu müddetçe çalışmağa mecbur olacaktır. Fakat mevkuf bulunan maznun-ı aleyhim ile habs cezasıyla mahkûm olanlardan canib-i miriyyeden iâsesi olmayanlar çalışmak bahsinde muhtardırlar*” denilerek, hükümlü değil de tutuklu bulunanlar ile hapishane tarafından verilen yemek ve kıyafet hizmetinden faydalanmayanların çalışma konusunda özgür oldukları, isterlerse çalışmayabilecekleri belirtilmiştir.

72. maddede ise “*Mücrimin-i mahkûminin ameliyatından hasıl olacak akçenin nisfi mekulat ve melbusatlarına ve taraf-ı devletten edilecek masarıfa karşılık olmak üzere tenzil edildikten sonra bakisi icab ettikçe kendilerine teslim olunmak üzere hapishane deposunda hıfz edilecektir*” denilerek, mahkûmların çalışmalarından elde edilecek ücretin yarısı kendilerine harcanan yemek ve kıyafet masraflarına ayrıldıktan sonra kalan yarısının mahkûmlara verilmek üzere hapishane yönetimince saklanacağı hükme bağlanmıştır.

Nizamnamenin hükümlerinin uygulandığı hapishanelerde mahkûmlar çeşitli işlerde ücret karşılığında çalıştırılmışlardır. İş yapmaktan kaçınan ve bu duruma itiraz eden inşaat, belediye işlerinde veya hapishane imalathanesinde çalıştırılan mahkûmların ise günlük yemek istihkakları eksik verilmiş veya hapishane bakkalından yiyecek almaları engellenmiştir.⁶⁵

28 Nisan 1914 tarihinde Sivas merkez hapishanesi hakkında yazılan bir arşiv belgesine göre bu hapishanede mahkûmların el işçiliği üzerine çalıştıkları ve bu çalışmalardan boncuktan mamul para çantası, saat kesesi, bel kemeri, kol bağı, iskarpin, iplikten mamul bel bağı, para kesesi, körüklü para kesesi, tespih püskülü, serpuş, bez, çadırılık bez... vb. birçok eşyanın yapıldığı belirtilmektedir.⁶⁶

Ocak 1917 tarihli bir belgeye göre Bolvadin hapishanesine yazılan bir yazıda siyasi suçlular hariç olmak üzere cezasının bitmesine 6 aydan az kalan mahkûmlardan çiftçi olan veya yol tamirinde çalışabileceklerin

⁶⁵ Kemal Daşcıoğlu, “Osmanlı Belgeleri Işığında Denizli Sancağı Hapishaneleri” Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiri Kitabı, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, 2006, C.1, s. 443; Bozkurt, s. 268.

⁶⁶ BOA, DH.MB.HPS, 50/15-9; H. 27 Şaban 1332 / M. 21 Temmuz 1914; Tahir Bilirli, “Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishaneleri: Tokat Hapishanesi Örneği”, C.11, S.3, 2019, History Studies, s. 902-903.

listesi istenmiştir. Hapishane işlerinde özel siparişe imalat yapan mahkûm bulunmamakla beraber il merkezindeki hapishanede bu şekilde imalat yapan 30 kadar mahkûm bulunduğu anlaşılmaktadır.⁶⁷

Aralık 1917 tarihli bir arşiv belgesine göre Kütahya ve Karahisar-ı Sahip hapishanesinde mahkûm bulunan usta işçiler İstanbul'da inşa edilecek olan hapishanede çalıştırılmak üzere oraya gönderilmiş ve Ocak 1919 yılında inşaat sezonu bittiği ve inşaat için gereken işçilerin yapılamamasından dolayı hapishanelerine geri gönderilmişlerdir.⁶⁸

Kasım 1918 tarihinde İshakpaşa'da devam eden tevkifhane inşaatı için Kütahya, Karahisar ve Eskişehir hapishanelerinden ağır ceza almış olan mahkûmlar gönderilmiş, bu mahkûmların firarını önlemek için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁶⁹ Bu şekilde bazen zorla da olsa ağır ceza almış olan mahkûmların çalıştırıldığı görülmektedir.

Dr. Pollitz'in (Polliç Bey) yazdığı rapora göre Aydın kazasındaki hapishanelerde yapılan teftişe göre hapishaneler çok kötü durumdadır. Mahkûmlardan kunduracı, semerci, sepetçi, terzi gibi meslek sahibi olanlara gereken aletler temin edilip, bu kimselerin çalıştırılması ve elde edilecek kazancın 2/3'ünün mahkûma, kalan 1/3'ünün ise hapishaneye ayrılması halinde ciddi bir gelir elde edilebilecektir. Aydın hapishanelerinde bu şekilde meslek sahibi olan 40 civarında mahkûm bulunmaktadır. Kadın hapishanelerindeki kadın mahkûmların ise elbise ve çamaşır onarımı, çorap örme, ip bükme gibi işlerde çalıştırılması önerilmektedir.⁷⁰ Bu rapordan anlaşıldığına göre 1880 tarihli nizamnamede bu konuda ayrıntılı hüküm bulunmasına rağmen mahkûmların çalıştırılması uygulaması, çoğu hapishanede uygulamaya konulamamıştır. Bazı hapishanelerde ise mahkûmların çalıştırılma usulü uygulanmış, bazı hapishanelerde de iş görme için gereken alet yokluğundan bahsedilerek, ilgili kurumlardan alet talebinde bulunulmuştur.⁷¹

5. Konaklama Hakkı

1880 nizamnamesinin 18. maddesinde “*Her tevkifhane ve hapishanede mevkufine müteallik yatak ve esvablar için bir defter-i mahsus ... için ayrıca bir defter tutulacağı gibi her mevkufun teslim edeceği akçe ve zi-kıymet eşya için başka bir defter ile ...*” denilerek mahkûmların hepsine

⁶⁷ BOA, DH.MB.HPS.M, 27/3; H. 4 Rabiulahir 1335 / M. 28 Ocak 1917; Sunay, s. 53.

⁶⁸ BOA, DH.MB.HPS, 39/43; H. 25 Safer 1336 / M. 10 Aralık 1917; 109/8; H. 11 Rabiulahir 1337 / M. 14 Ocak 1919; Bozkurt, s. 268-269.

⁶⁹ BOA, DH.MB.HPS, 102/13; H. 4 Safer 1337 / M. 9 Kasım 1918; Gümüşsoy, s. 236-237.

⁷⁰ Tekin, 2008, s. 213. Polliç Bey, raporu dahilinde gezdiği birçok hapishanede mahkûmların çalıştırılması, çalıştıkları işlerden kazandıkları paranın bir kısmının hapishanenin ihtiyaçları için harcanması gerektiğine, bunun için gerekli düzenlemelerin yapılmasına dikkat çekmiştir. Tekin, 2008, s. 214, 215, 216.

⁷¹ BOA, DH.MB.HPS, 143/44; H. 26 Ramazan 1329 / M. 20 Eylül 1911; Tekin, 2008, s. 213.

verilecek olan yatak ve kıyafetler için bir defter tutulacağı açıklanmıştır. Bu hükümden her mahkûma yatacağı bir yatak ve giyeceği kıyafet verileceği sonucu çıkarılabilir.

Nizamnamenin 59. maddesinde “*Her mahbusinin yatağı ottan bir döşek ve bir yastık ve bir zirâ aşarı yani bir metre ile aşır zirâ yani 60 santimetre tulunde olarak her ayda bir kere yıkattırılır bir çarşaf ve bir yorgandan ibaret olacaktır. Ve bu eşya eskidikçe müdirin vereceği takrir üzerine adliye müfettişleri bi'l-muayene tecdid kılınacaktır.*” hükmü bulunmaktadır. Buna göre her mahkûma ölçekleri ve niteliği belirlenmiş şekilde birer yatak, çarşaf ve yorgan verilecek ve bunlar ayda bir yıkattırılacaktır. Eskidikleri takdirde ise ilgililer tarafından yenileneceklerdir.

Uygulamada mahkûmlara verilecek yatakların nitelikleri hakkında çok fazla bilgi bulunmasa da mahkûmların ikamete zorlandığı hapishanelerin fiziki durumları hakkında birçok bilgi bulunmaktadır. Bu belgelerden elde edilen bulgular pek iç açıcı değildir. Öyle ki, devletin birçok bölgesindeki hapishanelerin neredeyse tamamında mahkûm fazlalığına karşılık yer darlığı yani izdiham vardır. Bu izdihamı önlemek için yeni hapishane yapımı konusunda merkeze birçok şikâyet gelse de sıfırdan yaptırılan hapishane sayısı, dönemin siyasi ve ekonomik koşulları dikkate alındığında oldukça azdır.

16 Eylül 1896 tarihli bir arşiv belgesine göre Kırşehir hapishanesinde ölçüleri de verilen 6 koğuş bulunmaktadır. Bugünkü ölçülere göre en büyük koğuşun bile yüzölçümü yaklaşık 25 m²'dir. Toplam mahkûm sayısı 170 civarındadır. Bu durumda en büyük koğuşta bile yaklaşık 25 kişinin kaldığı ortaya çıkmaktadır ki koğuştaki her mahkûma 1 metrekarenin bile düşmediği anlaşılmaktadır.⁷² Bu durum o devirdeki birçok hapishanede olduğu gibi Kırşehir hapishanesinde de izdiham bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu durumdan mütevellit havasızlıktan zehirlenmeler, rutubetten dolayı bulaşıcı hastalıklar ve ölümler eksik olmamaktadır.

Temmuz 1901 tarihli bir arşiv belgesinde Eskişehir'e yeni bir hapishane yapılmasına rağmen aydınlatma ve havalandırma bakımından yetersiz olduğu on kişilik iki oda ve tek kişilik üç oda bulunmasına, yani mahkûm kapasitesinin 23 olmasına rağmen 61 mahkûmun bulunduğu bahsedilmiştir.⁷³ Ocak 1920 tarihli bir başka belgede ise hapishane için şu ifadeler yer verilmiştir: “*Eskişehir hapishanesi her ne kadar tamir edilmiş ise de yeterli değildir ve izdiham mevcuttur. Alt koğuşlar karanlık ve rutubetlidir. Hapishane kapısının bitişiğinde ve koğuşların yanında çocuklar ve hastalar için bir oda ayrılmış ise de henüz kullanıma hazır hale getirilemediğinden hasta ve çocuklar halen*

⁷² BOA, ŞD, 1345/6; H. 2 Rabiulahir 1315 / M. 31 Ağustos 1897; Mehmet Güneş, “Osmanlı Devleti'nin Son Dönemlerinde Kırşehir Hapishanesi (1873-1919)”, C.4, S.14, 2017, Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, s. 67.

⁷³ BOA, DH.MKT, 2307/84; H. 18 Şevval 1317 / M. 19 Şubat 1900; Gümüşsoy, s. 220.

diğerlerinin yanında bulunmaktadır. Mahkûm ve tutuklular hiçbir zabt-u rabt altında değildir...⁷⁴

1903 tarihli bir arşiv kaydına göre Çorum hapishanesinin darlığı ve mahkûm çokluğu nedeniyle 40-50 kadar mahkûm tifo hastalığına yakalanmıştır. Hapishanenin hastane kısmı ise sadece 6 kişilik olduğu için diğer hasta mahkûmların başka hapishanelere nakledilmesi talep edilmiştir.⁷⁵

1909 yılında Ankara valiliğinden Dahiliye Nezaretine çekilen bir telgrafta vilayete bağlı olan Çorum hapishanesindeki mahkûmların yatacak yer dahi bulamadıkları için sabaha kadar feryad-u figan ettikleri belirtilerek, 40 kadar mahkûmun Kırşehir hapishanesine nakledilmeleri talep edilmiştir.⁷⁶ Bu durum bazı hapishanelerde yatacak yer dahi bulamayacak şekilde izdihamın bulunduğunu ortaya koymaktadır.

8 Ocak 1911 tarihinde Bolvadin hapishanesindeki durumu ele alan bir rapor hazırlayan Binbaşı Sadeddin Bey'in ifadesine göre hapishanede farklı boyutlarda ve harap halde üç oda bulunmakta, izbeye benzeyen bu odalarda mahkûmların bazılarının altında hasır bile bulunmamaktaydı. Ayrıca mahkûmlar kendilerine soğuk havaya rağmen hasır ve kömür verilmediğini belirtmişlerdir.⁷⁷ 1914 tarihli bir diğer arşiv belgesinde Muğla hapishanesinde de mahkûmların toprak zeminde yatıp kalktıkları belirtilmiştir.⁷⁸

6. Kıyafet Alma Hakkı

1880 nizamnamesinin 18. maddesinde “*Her tevkifhane ve hapishanede mevkufine müteallik yatak ve esvablar için bir defter-i mahsus ... için ayrıca bir defter tutulacağı gibi her mevkufun teslim edeceği akçe ve zi-kıymet eşya için başka bir defter ile ...*” denilerek mahkûmların hepsine verilecek olan yatak ve kıyafetler için bir defter tutulacağı açıklanmıştır. Bu hükümden her mahkûma yatacağı bir yatak ve giyeceğı kıyafet verileceğı sonucu çıkarılabilir. Ayrıca maddenin devamında tüm mahkûmların hapishaneye girişte üstünde olup, ilgili makamlara teslim edeceği para veya değerli eşyaların listesinin tutulacağı açıklamıştır. Buradan mahkûmların her biri aynı kıyafeti giyeceğı için hapishaneye geldikleri kıyafetlerinin ve üstlerinde bulunan diğer eşyalarının korunması hakkına sahip oldukları da görülmektedir. 27. maddede ise

⁷⁴ BOA, DH.MB.HPS, 164/47; H. 16 Rabiulahir 1338 / M. 8 Ocak 1920; Gümüşsoy, s. 224.

⁷⁵ BOA, DH.TMIK.S. 45/5, H. 04.02.1321 / M. 2 Mayıs 1903; Hanilçe / Şeyhoğlu, s. 416.

⁷⁶ BOA, DH.MKT, 2724/29-1,2; H. 8 Muharrem 1327 / M. 30 Ocak 1909; Güneş, s. 79.

⁷⁷ BOA, DH.MB.HPS, 1/9; H. 9 Cemazeyilevvel 1329 / M. 8 Mayıs 1911; Sunay, s. 52. Malatya hapishanesinde de benzer şekilde mahkûmlar toprak zemin üzerinde uyuyorlardı. Murat Gökhan Dalyan, “Son Dönem Osmanlı Hapishanelerindeki Yaşam Koşulları Üzerine bir Değerlendirme: Malatya Sancağı Hapishaneleri”, C.5, S.14, 2018, Route Educational and Social Science Journal, s. 1372.

⁷⁸ BOA, DH.MB.HPS.M, 11/18-2; H. 3 Rabiulahir 1332 / M. 1 Mart 1914; Temel, s.115.

“..mevkufinin hıfz olunacak eşyalarının yıkatılıp temizlendirilmesine ve bağlandıktan sonra üzerilerine yafta yapıştırılıp mahall-i mahsusunda hıfzına dikkat edeceklerdir” denilerek mahkûmların kıyafetlerinin temizlendikten sonra iyi bir şekilde korunması görevi başgardiyana verilmekle beraber, mahkûmların kıyafetlerini yıkatma ve bunların uygun bir şekilde muhafaza altına alınması haklarına sahip olduğu da anlaşılmaktadır.

Nizamnamenin 56. maddesinde ise “Mahkûminin elbisesi mevsimine göre yün veya ketân ve yahut pamuktan olarak iki renkli olmak üzere bir pantolon ve nispetinden ve bir don ve gömlekten ibaret olup iş bu elbise iki senede bir kere verileceği gibi don ve gömleğin müddet-i mezkure için ikişer kat verilip haftada bir defa yıkanacak ve iki senede bir defa yine iki renkli olmak üzere birer tarpuş ile bir çift kundura ve üç senede bir kere birer yağmurluk verilecektir ve kadınlara mahsus olan elbise dahi o nisbet üzerine tertib ve i'ta olunacaktır” hükmü bulunmaktadır. Bu maddede mahkûmlara verilecek olan kıyafetlerin detaylı tanımı yapılmıştır. Hatta kıyafetlerin kumaşının nasıl olacağı, mevsimine göre yün, pamuklu veya ketenden olacağı açıklanmıştır. 1880 gibi bir tarihte oldukça yeterli sayılabilecek ikişer tane pantolon, don, gömlek, yağmurluk verileceği ve yağmurluğun üç senede bir, diğerlerinin ise iki senede bir yenileceği belirtilmiştir. Toplumda orta halli sayılabilecek bir kimsenin ancak alabileceği bu kıyafetlerin hapis hane tarafından ücretsiz olarak sağlanması bu açıdan önemlidir. 57. maddeye göre ise, sağlık durumundan dolayı başka bir kıyafet giymesi gereken mahkûmların durumuna doktor bakacak ve gerekirse bu kıyafetlerin giyilmesine izin verebilecektir. 58. maddede ise mahkûmların hapis haneye girerken teslim ettikleri kıyafetlerinin, hapis hane den çıkarken dezenfekte edildikten sonra temizlenerek kendilerine geri verileceği hükme bağlanmıştır.

1893 tarihli nizamnameye göre mahkûmlar hapis haneye giriş yaptıklarında üzerlerindeki elbiseler çıkarılacak ve hamamda yıkandıktan sonra kendilerine hapis haneye mahsus elbiseler verilecektir. Bu elbiselerin hepsi aynı kuştan mamul olacak ise de renkleri mahkûmların suçlarına göre farklı olacaktır. Öyle ki, kürek cezasından mahkûm olanlar açık sarı, 7 yıldan fazla ceza alanlar sol tarafı kırmızı sağ tarafı sarı, daha az ceza alanlar ise bunun tersi yani sol tarafı sarı sağ tarafı kırmızı olacak şekilde elbise giyeceklerdir.⁷⁹

Nizamnamedeki hükümlerin mahkûmlara verilecek kıyafet bakımından da çağının çok ilerisinde olduğu açıktır. Bu sebeple devletin ekonomik sıkıntı ve savaşlarla boğuştuğu bu dönemlerde mahkûmlara kıyafet sağlanmasına çok dikkat edilememiştir. Ancak bu konuda merkeze gönderilen belgelerden bu konuya önem verildiği, merkezden mahkûmların giyeceği kıyafetlerle ilgili taleplerde bulunduğu da görülmektedir.

⁷⁹ BOA, Y.PRK.MYD, 13/9; H. 29 Zilhicce 1310 / M. 14 Temmuz 1893; Akın, s. 29, 34.

Ocak 1917 tarihli bir arşiv belgesine göre Beyrut Merkez hapishanesindeki mahkûmlardan fakir olanlar için 150 tane gömlek yapılması, bu gömleklerin 15 günde bir temizlenmesi için ise aylık 5 kıyye sabun ve 60 okka odun verilmesi talep edilmiştir.⁸⁰

Aralık 1918'de Üsküdar hapishanesinde mülkiye müfettişinin teftişi sonrasında hazırladığı raporda mahkûmlardan pislik içinde olanların çamaşırlarını temizlemeleri için sabun dağıtılması yönünde bir uyarıda bulunmuşsa da hapishane müdürünün verdiği cevapta mahkûmların çoğunun elbiselerinin olmadığını, olanların da pislik içinde olduğunu belirtmesi⁸¹ durumun ciddiyetini ve nizamnamedeki bazı hükümlerin uygulanmaktan ne kadar uzak olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İstanbul Üsküdar'daki mahkûmlarda bile elbise istihkakı konusunda bir ilerleme sağlanamamıştır.⁸²

1919 yılında Eskişehir hapishanesini teftiş eden bir heyet, 1880 tarihli nizamnameye atıfta bulunarak tek tip kıyafet konusunda ilgili nizamnamedeki hükümlerin dikkate alınmasını raporlamıştır. Bu durum ilgili hükümlere riayet edilmediğini, nizamnamenin yayımlanmasından sonra geçen 40 yılda çok da bir değişikliğin olmadığını göstermesi açısından önemlidir.⁸³ Bir arşiv belgesine göre mahkûmlara tek tip kıyafet verilerek firar etmeleri halinde yakalanabilmelerinin sağlanmasının amaçlandığı ve bu emre göre gerekli tahsisatın yapılması gerektiği emredilmiştir.⁸⁴

7. Haberleşme Hakkı

1880 nizamnamesinin 19. maddesine göre “*Hapishane müdirleri mevkufinin idare-i zabıta ve adliyyeye ve müdafaalarına memur dava vekillerine müdir marifetiyle gönderecekleri mektuplardan maada sair yazacakları veya ahzedecekleri mektupları görüp mütalaa edeceklerdir*” denilerek mahkûmların davaları ile ilgili olarak avukatları (vekilleri) ile ve ayrıca başka kimselerle mektuplaşabilecekleri belirtilmiştir. Bu hükümden mahkûmların dışarıyla haberleşme hakkına sahip oldukları ortaya çıkmaktadır.

88. maddeye göre ise “*Mücrimin-i mahkûmin hapishane nizamınca muayyen olan hudud ve ahkam dahilinde olarak kendilerine gönderilecek mekatib ile hariçten gelen ianata kabule mezundurular*” denilmiştir. Bu hükme

⁸⁰ BOA, DH.MB.HPS, 77/38-2; H. 30 Rabiulevvel 1335 / M. 24 Ocak 1917; Tiryaki, s. 445.

⁸¹ BOA, DH.MB.HPS.M, 36/18; H. 17 Rabiulevvel 1337 / M. 21 Aralık 1918; Yüksel Çelik, “Hapishane Tarihimizden Bir Kesit: Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi ve Mütareke Dönemi'nde İşgali”, C.72, S.264, 2008, Belleten, s. 618.

⁸² 29 Aralık 1919 tarihli bir başka belgede ise hapishane müdürü mahkûmların üçte birinin elbise ve hatta fanilalarının bile olmadığını belirtmiştir. BOA, DH.MB.HPS.M, 41/3; H. 6 Rabiulahir 1338 / M. 29 Aralık 1919; Çelik, s. 618-619.

⁸³ BOA, DH.MB.HPS, 98/46; H. 12 Cemazeyilahir 1338 / M. 3 Mart 1920; Gümüşsoy, s. 232.

⁸⁴ BOA, DH.TMIK.S, 38/65; H. 24 Rabiulevvel 1320 / M. 1 Temmuz 1902.

göre mahkûmlar kendilerine dışarıdan gelen her türlü mektup ve yardımını alma hakkına sahiptirler.

1893 tarihli nizamnameye göre mahkûmların üzerlerinde bulunan paralar gardiyanlar tarafından muhafaza edilip kendilerine her seferde 5-10 kuruş verilmektedir; ancak mahkûmların yakınları tarafından mahkûmlara verilmesi için kendilerine verilen parayı, gardiyanlar sahiplenerek mahkûmlara vermemektedirler.⁸⁵ Bu durum gardiyanların mahkûmlara gönderilen parayı gasp ettikleri örneklerinin bulunduğuna işaret etmektedir.

8. İzin Hakkı

1880 nizamnamesinin 20. maddesinde “... mücrimin-i mahkûme her gün koğuşlardan teneffüse çıkarıldığı ve koğuşlara konulduğu vakitlerde...” denilerek mahkûmların her gün koğuştan dışarı çıkıp “hava alma” hakkına sahip oldukları görülmektedir. Ancak kanunda kendilerine verilen bu hakkı mahkûmların kullanmakta sıkıntı yaşadıkları görülmektedir. Hatta bu hükmün uygulandığı hapishane sayısı çok azdır.

1919 yılında arşiv belgelerine yansıyan bir örnekte Üsküdar Hapishanesindeki mahkûmların güzel günlerde güvenlik tedbirleri alınmak suretiyle hariç mahallerde güneşlendirilmesi talep edilmiştir.⁸⁶ Ancak hapishane yöneticileri bu hükümleri uygulamakta tereddüt ediyordu; çünkü bu durumdaki en önemli sorun fiziki şartları yetersiz ve güvenlik açığı bulunan hapishanelerde mahkûmların firar etme ihtimalleri idi.

Kayseri hapishanesinde ise günümüzdeki açık ceza infaz kurumuna benzer şekilde; şehirde evi olan mahkûmların bazen geceyi evlerinde geçirmelerine, sabah hapishaneye gelmek şartıyla izin veriliyordu.⁸⁷

9. Kişisel İhtiyaçlarını İnsani Bir Şekilde Giderme Hakkı

1880 nizamnamesinin 36. maddesinde “... mahbusini tıraş etmek üzere her hapishanede nezdinde idare tarafından ücretli bir berber bulunacağı gibi mahbusinden tıraş olanların yanında bir gardiyan mevcut olacak ve mücrimin ve mahbusinden yıkanmak isteyenler nevbetcilere ve bunlarda gardiyana haber vererek takım takım gasilhanelere götürülerek nevbetcilerin nezaretleri altında yıkandıktan sonra koğuşlarına götürüleceklerdir” hükmü bulunmaktadır. Buna göre mahkûmların gerektiğinde tıraş olabilecekleri bir berber belirlenen gün ve saatlerde hapishanelerde bulunacaktır. Bunun dışında yıkanmak isteyen mahkûmlar da bu ihtiyaçlarını giderebilecekleri

⁸⁵ BOA, Y.PRK.MYD, 13/9; H. 29 Zilhicce 1310 / M. 14 Temmuz 1893; Akın, s. 28.

⁸⁶ BOA, DH.MB.HPS, 98/21; H. 3 Muharrem 1338 / M. 28 Eylül 1919; Çelik, s. 615.

⁸⁷ Yıldız, 2002, s. 107.

banyolara götürüleceklerdir. Bu açıdan mahkûmların istedikleri takdirde tıraş olabilmeye ve banyo yapabilmeye haklarına sahip oldukları; banyo haklarını kullanabilmeleri için de belirli günler öngörülmediği, istedikleri takdirde bu haklarını insani bir şekilde giderebilecekleri hüküm altına alınmıştır.

Uygulamada ise örneğin Musul hapishanesinde mahkûmların hapishane dışındaki hamamı kullanmalarına izin verilmiştir.⁸⁸ Bu durumdan hapishane içinde mahkûmların kullanmaları için bir banyo veya hamamın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ancak hapishanenin bu imkana sahip olmaması mahkûmların en temel insani ihtiyaçlarından olan temizlik ihtiyacını almalarına engel olmamaktadır.

Bolu Sancağına bağlı Devrek Hapishanesi hakkında 19 Aralık 1914 tarihinde yapılan araştırmaya göre hapishanenin lağım ve su yolu inşa edilmediği için lağım kuyusundan koku gelmekte ve mahkûmlar geceleri sağlık bakımından uygun olmayan yerlere def'i hacet yapmak zorunda kalmaktadırlar ve bu da genel sağlığı tehlikeye attığı için derin bir lağım inşasına ihtiyaç duyulduğu rapor edilmiştir.⁸⁹ Bunun üzerine 1917 tarihinde tuvaletlerin ıslahı için ödenek kararlaştırılmıştır.⁹⁰

1918 yılında Bilecik hapishanesini teftiş için görevlendirilen heyet hapishanenin durumunun diğer teftiş ettikleri hapishaneler içinde en iyisi olduğunu, her koşulda bir abdesthane olduğunu belirtmişlerdir.⁹¹ Bu durum mahkûmların yıkanma, def'i hacet gibi temel ihtiyaçlarını sıkıntısız bir şekilde giderdiklerini göstermektedir.

1919 yılında Galatasaray Tevkifhanesinde de mahkûmların hamam ihtiyacını insani bir şekilde giderebildikleri söylenemez. Öyle ki, binanın içinde hamam olmamasından dolayı mahkûmlar haftada iki kez bostan pazarına götürülerek burada banyo ihtiyaçlarını gidermeleri sağlanmıştır. Ancak firar teşebbüsüne engel olmak için günde 10 kişinin buraya gönderilmesi tutuklu sayısı çok olan bu kurumda mahkûmların ancak beş haftada bir defa hamama gidebilmelerine imkân tanımaktadır.⁹²

⁸⁸ Yıldız, 2002, s. 107; Arslan, 2020, s. 2118.

⁸⁹ BOA, DH.MB.HPS, 152/35; H. 21 Muharrem 1333 / M. 9 Aralık 1914; Arslan, 2019, s. 740.

⁹⁰ BOA, DH.MB.HPS, 12/24; H. 22 Cemazeyilahir 1335 / M. 15 Nisan 1917; Arslan, 2019, s. 742. Daha sonra ise bu ödeneğin bir türlü gönderilemediği, Haziran 1918'de hapishaneyi teftiş eden Hüsnü Bey'in raporundaki "...hapishane helasinin tamir edilmesi gerekmektedir." ifadesinden anlaşılmaktadır. BOA, DH.MB.HPS, 47/41; H. 13 Şevval 1336 / M. 22 Temmuz 1918; Arslan, 2019, s. 743.

⁹¹ BOA, DH.MB.HPS, 163/86; H. 30 Zilkade 1337 / M. 27 Ağustos 1919; Demiryürek, s. 555-556.

⁹² BOA, DH.MB.HPS M, 38/105-2; H. 25 Şevval 1337 / M. 24 Temmuz 1919; Ahmet Bulut Tamgörgü, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Galatasaray Tevkifhanesi", C.5, S.1, 2020, Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, s. 487.

10. Eğitim Hakkı

1880 nizamnamesinin 92. maddesinde “*Her hapishanede mahbusların istimali için birkaç kitap bulunup bunların nev’i ve cinsi müdir tarafından intihab ve tayin olunacaktır*” denilerek her hapishanede mahkûmların okuması için müdür tarafından belirlenecek kitapların bulunacağı belirtilmiştir. Bu açıdan kitap okumak isteyen mahkûmların da bu ihtiyaçları göz ardı edilmemiştir.

Dr. Pollitz’in 1918 yılında hazırladığı rapora göre hapishanelerde mahkûmların terbiye ve ıslah edilmeleri için bir okul kurulmalı, ayrıca mahkûm olan annelerinin yanında kalan çocuklar için de 20-30 kişilik sınıflar yapılmalıdır.⁹³

Mahkûmların eğitim-öğretim hakkı ile ilgili çok fazla arşiv belgesi bulunmasa da bulunan örnekler bu hakka Osmanlı Devleti’nin önem verdiğini ve hapishanelerde buna yönelik faaliyetlerin yapılabildiğini göstermektedir. 1916 yılında Karesi Liva Hapishanesi hakkındaki bir arşiv belgesine göre mahkûmlardan ehl-i namus, yaş ilerlememiş olanlar bir koğuşta toplanmış, ayrıca suçu tasdik edilmemiş olan tutukluların boş vakit geçirmemeleri için eğitim almalarına karar verilmiş ve Ceza Reisi ve müdde-i umumi’nin çabalarıyla bunların koğuşuna 8 tane sıra, kara tahta ve 40 tane elif-ba kitabı alınarak eğitimleri için 3 öğretmen, 1 mübaşir görevlendirilmiştir. Ayrıca mahkûmların çocuklarının da eğitim almalarına imkân tanınmış, okul dönemlerinde okula gidebilmişlerdir.⁹⁴ Bu örnek bize göstermektedir ki birçok hapishanede örneği olmasa da mahkûmların eğitim almalarına ve eğitim haklarına özen gösterildiği, bu konuda çalışmalar yapıldığı istisnai hapishaneler de bulunmaktadır.

İstanbul, Edirne ve Aydın hapishanelerinde de kürek mahkûmlarına okuma-yazma, hesap, coğrafya, tarih ve dini ilimler dersleri verilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁵

11. Yeme-İçme Hakkı

1880 nizamnamesinin 53. maddesine göre “*Mevkufin ile mahbusine devlet tarafından i’ta olunacak mekulat-ı yevmiyye üçer yüz dirhem olmak üzere birer çift nan-ı azizden ibaret olup yetişdikten yirmi dört saat sonra tevzi olunacaktır. Mevkufin müstesna tutularak kusur-ı mahkûm olan mahbusine revgan-ı sade veya iç yağıyla pişirilmiş mevsimine göre kuru zahire veya taze sebzevattan ibaret olarak yevmiye 130 dirhem çorba verilecek ve çorbanın havi olduğu yağ ve sebzenin miktarı tabibin rey’i üzerine başkaca tayin olunacaktır. Hamile olanlar ile memede çocuğu olan kadınlara tabibin rey’i üzere lüzumu*

⁹³ Tekin, 2008, s. 217.

⁹⁴ BOA, DH.MB.HPS, 157/27; H. 5 Recep 1334 / M. 8 Mayıs 1916; Yıldız, 2015, s. 105-106.

⁹⁵ BOA, DH.MB.HPS, 144/103; H. 23 Rabiulevvel 1330 / M. 12 Mart 1912; Tekin/Özkes, s. 195.

mikdar ziyade verilebilecektir. Ve haftada bir kere çorba yerine her mahbus için 60 dirhem emsaliye 40 dirhem kuru fasulye ve 20 dirhem pirinç ve Ramazan-ı şerife mahsus olmak üzere imsakiye olarak 50 dirhem pirinç ve 6 dirhem reugan-ı çervit ve 4 dirhem tuz ve et tayını verilmeyen günlerde 4 dirhem reugan-ı çervit ve aktariye olarak lüzumu kadar zeytin dairesini tecavüz etmeyecektir.” Bu maddede mahkûmlara hapishane tarafından verilecek yemeklerin detaylı bir açıklamasının yapıldığı görülmektedir. Her mahkûma günlük olarak ekmek, çorba, sebze ve et yemekleri verileceği, sebze yemeklerinin hangi kalitede olacağı, et çıkmayan günlerde zeytin gibi başka gıdaların ikame edileceği, hatta belirlenen yemeklerin verilmeden önce doktordan görüş alınacağı belirtilmiştir. Günümüzde hapishanede veya diğer başka kurumlarda yemekler için çıkarılan kalori hesabının benzeri 1880’li yıllarda hapishane yemekleri için öngörülmüştür. Bu kuşkusuz o dönemin şartları için çok önemli bir düzenlemedir.

Uygulamadaki örnekler neredeyse her maddede olduğu gibi bu maddenin de uygulanmadığını göstermektedir. Halkın çoğunun yetersiz beslendiği o dönemde mahkûmların bu maddede sayılan gıdaları alabilmesi pek mümkün görünmemektedir. 1891 tarihinde Kütahya hapishanesinde bulunan Mahmut isimli bir mahkûm, kendisine verilmesi gereken ekmeğin istihkakının verilmemesi sebebiyle Dahiliye Nezareti’ne şikâyet dilekçesi yazmış ve nezaret, gereğinin yapılmasını ilgili makamlara iletmıştır.⁹⁶ Bu durumdan Osmanlı devletinde oldukça kötü durumda olduğu düşünülen hapishanelerdeki mahkûmların bile devletin en yüksek makamlarına şikâyet dilekçesi yazabilip hakkını arayabildiği ortaya çıkmaktadır. Devletin şikâyet-kontrol mekanizmasının ne denli düzenli ve güçlü olduğu da buradan anlaşılmaktadır.

Osmanlı’da 19. Yüzyılın ortalarında mahkûmlara nizamname hükümlerine aykırı olarak yeterli yemek verilemiyordu. Bu sebeple aç kalma riskiyle karşı karşıya olan mahkûmlara aileleri, yakınları veya yardım cemiyetleri vasıtasıyla yemek yardımı yapılıyordu. Müslüman mahkûmlara yardımseverler, vakıflar ve dini kurumlar, Hristiyan mahkûmlara kiliseler aracılığıyla yemek verilebilmiştir. Maddi durumu yerinde olan mahkûmlar ise hapishane bakkallarından iâşe sağlayabiliyorlardı.⁹⁷ Arşiv belgelerindeki ifadelerde bazı mahkûmların yiyecek yetersizliğinden dolayı aç kalmaktansa firara teşebbüs ettikleri iddia ediliyordu.⁹⁸

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre 1880 nizamnamesinde mahkûmlara verilecek yemek istihkakı ile ilgili çağın üstünde

⁹⁶ BOA, DH.MKT, 1896/30; H. 29 Rabiulahir 1309 / M. 2 Aralık 1891; Bozkurt, 2012, s. 273.

⁹⁷ Kent Schull, “Fielding Penal Institutions, Nation-State Construction and Modernity in The Late Ottoman Empire, 1908-1919”, PhD Dissertation, University of California, Los Angeles, 2007, s. 35; Yıldız, 2002, s. 105; Demirkol, s. 28-29; Güneş, s. 77.

⁹⁸ BOA, DH.MB.HPS, 157/68-5; H. 23 Zilhicce 1334 / M. 21 Ekim 1916; Güneş, s. 78, 81.

denilebilecek düzenlemeler yapılmasına rağmen mahkûmların yemek ihtiyacı için kendilerine sadece ekmek verildiği görülmektedir. Hatta nizamnamede öngörülen günlük ekmek miktarı bile tam olarak verilememekteydi. Bu durum ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ile bağlantılıdır.⁹⁹ Bazı durumlarda tutuklulara ekmek verilmediği tespit edilip bu konuda hapishaneler uyarılmış ve tutuklu hükümlü ayrımı yapılmaksızın tüm mahkûmlara ekmek ihtiyaçlarının verilmesi emredilmiştir.¹⁰⁰

Ocak 1905 tarihli bir arşiv belgesine göre Eskişehir hapishanesinde her mahkûma günlük 450 gr. ekmek verilmektedir. Bu ekmek istihkakının 1917 yılına kadar aynen devam ettiği görülmektedir. Ayrıca hapishanede bunun dışında mahkûmların kendi yemeklerini yapabilecekleri bir mutfağı bulunmamakla beraber yardım cemiyetlerinden de yemek gelmemektedir.¹⁰¹ Aralık 1915 yılında yapılan bir teftişte gardiyanların mahkûmların akrabaları tarafından getirilen yiyecekleri onlara vermeyip, hapishane bakkalından fahiş fiyata almaya zorladıkları, verilen ekmeğin bir süredir gayet kötü olduğu ve bu sebeple ekmek sağlayıcısı olan fırıncıya belediye tarafından ceza kesildiği, kanuna aykırı bir şekilde bazı mahkûmlara ekmek verilmediği, diğer mahkûmların kendi ekmeklerinden bu mahkûmlara verdikleri raporlanmıştır.¹⁰² Bu rapor Eskişehir hapishanesindeki durumun vehametini, kanunlara ve nizamnameye uyulmadığını göstermesi açısından önemlidir. 1919 yılı Aralık ayında hapishaneyi teftişe gelen bir heyet yemek konusunda mevcut nizamnameye uygun davranılması gerektiğini belirtmiştir. Bu durum da ilgili hükümlere uyulmadığını göstermektedir.¹⁰³

21 Ocak 1917 yılında Bartın hapishanesi hakkında gönderile bir rapora göre hapishanede yiyecekler hapishane mutfağında mahkûmlar tarafından hazırlanmakta, ekmek ise hapishane dışından alınmaktadır. Mahkûmların yiyeceklerini karşılayan bir yardım cemiyeti bulunmamaktadır.¹⁰⁴ Zengin mahkûmların yemek istihkakının kesilmesi ile ilgili mahalli hükümetçe bir karar alınmış, bu karara rağmen Bartın Ceza Reisi Muiddin Efendi, bunun kanuna uygun olmadığını, zenginlere de istihkak verilmesi gerektiğini hapishaneyi teftişi sırasında belirtmiş,

⁹⁹ Demirkol, s. 152-153.

¹⁰⁰ BOA, DH.MB.HPS, 151/52; H. 17 Zilkade 1332 / M. 7 Ekim 1914; Demirkol, s. 152.

¹⁰¹ BOA, DH.MB.HPS.M, 26/59; H. 17 Rabiulevvel 1335 / M. 11 Ocak 1917; Gümüşsoy, s. 231.

¹⁰² BOA, DH.MB.HPS, 74/51; H. 18 Safer 1334 / M. 26 Aralık 1915; Gümüşsoy, s. 240. 1911 tarihli bir emirnamede hapishane bakkallarına satırları malı piyasa fiyatından pahalı satmamaları emredilmiştir. BOA, DH.MB.HPS.M, 2/18; H. 12 Ramazan 1329 / M. 6 Eylül 1911.

¹⁰³ BOA, DH.MB.HPS, 98/46; H. 12 Cemazeyilahir 1338 / M. 3 Mart 1920; Gümüşsoy, s. 232.

¹⁰⁴ BOA, DH.MB.HPS.M, 27/21-8; H. 18 Rabiulahir 1335 / M. 11 Şubat 1917; Arslan, 2020, s. 2123.

bu durum hapishane personelinin hoşuna gitmeyince kendisi hakkında şikâyet dilekçesi yazılmıştır. Öyle ki, 27 Şubat 1913 yılındaki belgeye göre Bartın hapishanesindeki 250 civarındaki mahkûmdan 152'sine istihkak verilmesine rağmen diğerlerine zengin olmaları gerekçesiyle istihkak verilmemektedir.¹⁰⁵ Söz konusu şikâyet üzerine Dahiliye Nezaretinin 12 Mart 1913 tarihinde verdiği cevapta mahkûmların kendi maddi imkanlarına göre isteklerini dışarıdan karşılayabilecekleri; ancak hiçbir mahkûmun aç bırakılmaması, isteyen her mahkûma istihkakın verilmesi emredilmiştir.¹⁰⁶ Bu durum mahkûmların maddi imkanlarına göre kendilerinin yemek hakkı noktasından hapishane tarafından verilecek istihkaklarında kısıtlama yapılamayacağı, en temel insan haklarından olan yeme-içme hakkının maddi durumlarına bakılmaksızın tüm mahkûmlara eşit olarak sağlanmasının Osmanlı devletinde ne kadar önemsendiğini ortaya koymaktadır.

Zengin mahkûmlara verilmesi gereken yemek yani ekmek istihkakının verilmemesi uygulamasının ülke genelinde uygulandığı görülmektedir. Dahiliye Nezaretinin Adliye Nezaretine yazdığı bir tahrirata göre 1913 tarihinde Tokat Hapishanesinde mahkûm olan 500 kişiden 453'üne günlük ekmek istihkakı verilmektedir. Mahkûmlardan açlıktan dolayı şikâyet eden hiç kimsenin bulunmadığı da ilgili belgede yer almaktadır.¹⁰⁷ Bu durumda zengin mahkûmlara ekmek istihkakının verilmemesi uygulamasının mahkûmları mağdur etmemek üzere uygulandığını, Bartın hapishanesindeki gibi mahkûmların mağdur olup aç kaldıkları takdirde zengin-fakir ayrımı yapmaksızın tüm mahkûmlara ekmek istihkakının verildiği sonucuna ulaşılabılır.

1917 yılında Ermenek hapishanesinde hapishane içinde mahkûmların yiyecek-içecek ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir mutfak olmadığı için yiyecek-içecek dışarıdan yani mahkûmların akrabaları ve yakınları tarafından temin edilmekteydi.¹⁰⁸

1917 yılında Yozgat hapishanesindeki mahkûmlar adına Ahmet adındaki bir mahkûm tarafından çekilen telgrafa göre kendilerine verilen yemek istihkakının sağlıksız olduğu ve buna dikkat edilmediği belirtilmiştir. Merkezi idare tarafından verilen cevapta bu şikâyetin dikkate alındığı ve hapishane idaresine bu konunun düzeltilmesi için emir verildiği görülmüştür.¹⁰⁹

¹⁰⁵ BOA, DH.MB.HPS, 72/3-1,3,5,6,7; H. 1 Cemazeyilevvel 1331 / M. 8 Nisan 1913; Arslan, 2020, s. 2132.

¹⁰⁶ BOA, DH.MB.HPS, 72/3-1,3,5,6,7; H. 1 Cemazeyilevvel 1331 / M. 8 Nisan 1913; Arslan, 2020, s. 2132.

¹⁰⁷ BOA, DH.MB.HPS, 42/40-5; H. 15 Cemazeyilevvel 1332 / M. 11 Nisan 1914; Bilirli, 2019, s. 904.

¹⁰⁸ BOA, DH.MB.HPS.M, 27/10; H. 8 Rabiulahir 1335 / M. 1 Şubat 1917; Bilirli, 2018a, s. 337.

¹⁰⁹ BOA, DH.MB.HPS, 109/14; H. 7 Cemazeyilevvel 1337 / M. 8 Şubat 1919; Bilirli, 2018b, s. 82.

Mart 1917 tarihli bir arşiv belgesine göre mahkûmlara verilen iaşelerin az olması sebebiyle açlık ve hastalık gibi durumlarla karşılaşılması için mahkûmlara verilmesi gerek günlük kalori ihtiyacını karşılayacak şekilde yemek verilmesinin gerekliliği belirtilmiştir.¹¹⁰

Bursa'ya bağlı Orhaneli kazasındaki hapisane hakkındaki bir arşiv evrakına göre mahkûmlara yiyecek olarak sadece ekmeğe verilmekte beraber bu ekmeğin de miktarı 500 gramdan 400'e düşürülmüştür. Nizamnameye göre günlük 960 gram verilmesi gerekirken bu miktarın yarısından da azının verildiği görülmektedir.¹¹¹

Devrek hapisanesini teftiş eden mülkiye müfettişi Hüsnî Bey'in raporuna göre *"Haziran 1918 tarihinde hapisanede mahkûmlara günlük 300 dirhem yaklaşık (962.1 gram) ekmeğe verilmesi gerekirken 500 gram ekmeğe verilmektedir."*¹¹²

1918 tarihli bir arşiv belgesine göre Üsküdar hapisanesi müdürü açlık ve yetersiz beslenme yüzünden hastalanan mahkûmların bir kısmının öldüğünü ve bu sebeple mahkûmlara sıcak yemek verilmesi ve günlük ekmeğe istihkakının yarımdan bir çıkarılmasını talep etmiştir.¹¹³

12. Tutuklu-Hükümlüler ile Cezası Farklı Olanların Farklı Koşullarda Bulunma Hakları

1880 nizamnamesinin 73. maddesine göre *"Hapis cezasıyla mahkûm olanlar ile müttahem ve maznun-i aleyhin koşulları başka başka olacağı gibi hapisane-i umumilerde 10 seneye kadar kürek cezasıyla mahkûm bulunanlar ile müebbetlerin dahi koşulları başka başka olacaktır. Ve misafir bulunan mahbuslar diğer mahbuslar ile ihtilat ettirilmeyecektir."* Bu hükme göre hapisanede tutuklu bulunanlar ile hükümlü mahkûmlar ayrı ayrı, hükümlülerden de müebbet hapis cezası alanlar ile diğerleri farklı koşullarda barındırılacaktır. Bu hükümdeki amaç müebbet cezası almış olan, olası tehlikeli suçlular ile hayatında belki sadece bir kere suç işlemiş ve kısa süreli hapis cezası almış olanların etkileşimlerinin, müebbetliklerin diğer mahkûmlara zarar vermesinin ve hatta onlara kötü örnek olmalarının önüne geçmektir.

Nizamnamenin 90. maddesinde ise *"On sekiz yaşını tekmiil etmemiş olan çocuklar mevkuf buldukları halde gece ve gündüz sair mahbusından bütün bütün ayrı bir mahalde ikame ettirilecektir"* denilmiştir. Burada da 18 yaşını doldurmamış olan çocuk mahkûmların diğer mahkûmlardan tamamen ayrı yerlerde ikamet ettirilecekleri hüküm altına alınmıştır.

¹¹⁰ BOA, DH.MB.HPS, 80/22; H. 12 Cemazeyilevvel 1337 / M. 6 Mart 1917.

¹¹¹ BOA, DH.MB.HPS.M, 28/6; H. 4 Cemazeyilahir 1335 / M. 28 Mart 1917; Demiryürek, s. 554.

¹¹² BOA, DH.MB.HPS, 47/41; H. 13 Şevval 1336 / M. 22 Temmuz 1918; Arslan, 2019, s. 743.

¹¹³ BOA, DH.MB.HPS, 78/90; H. 15 Şevval 1336 / M. 24 Temmuz 1918; Çelik, s. 615.

Diğer mahkûmlar ile çocuklar ayrılarak birbirleriyle iletişimleri tamamen engellenmiştir.¹¹⁴

1893 tarihli nizamnameye göre hapisanelerde tutuklu ve hükümlülerin ayrı tutulması, hükümlülerden de büyük veya küçük suç işlemiş olanların ayrı tutulmalarına dikkat edilmemektedir. Adam öldürmeden hükümlü olanlarla diğerleri belirli bir süre aynı yerlerde tutulmaktadırlar.¹¹⁵

Uygulamada ise daha önce bahsedilen mekân sıkıntısından dolayı bu hükümlere de uyulamadığı anlaşılmaktadır. Mahkûm sayısına göre koğuş azlığı, tutuklu ve hükümlülerin karıştırılmaması gibi tedbirlere başvurulmakta zorlanmasına yol açmaktadır. Ancak bu durumun yol açacağı sıkıntılar her zaman dile getirilerek kabullenmede bulunulmadığı da anlaşılmaktadır.

11 Şubat 1914 tarihli Ankara hapisanesinin yeniden inşasına ihtiyaç duyulduğunu belirten arşiv belgelerinin ekinde yeni hapisane için öngörülen projeler de bulunmaktadır. Bu projelerde yer alan planlarda farklı suçlardan hüküm giyen mahkûmlar için ayrı ayrı koğuşlar bulunduğu, nizamnamedeki hükümlerin bu projelerin hazırlanmasında dikkate alındığı görülmektedir.¹¹⁶ Ancak imkansızlıklar ve devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ve daha sonra I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla bu hapisane projesi hayata geçememiştir. Ahmet Şerif Bey'in 1911 yılında Anadolu hapisanelerini gezdikten sonra "*Bu hapisaneler insan ruhunu medeniyet ruhunu ve adaleti kanatan sefaletaneler, bizim hükümetimiz ve memleketimiz için büyük birer lekedir*"¹¹⁷ ifadesini kullanması hapisanelerin imkanlarının düzeltilemediğini göstermektedir.

Eylül 1915 tarihli bir belgeye göre Bolvadin hapisanesinde sadece üç oda bulunduğu ve ayrıca bir tevkifhane olmadığı için mahkûmlar ile tutuklular aynı koğuşlarda kalmaktadırlar. Ancak bu durumun sakıncalarının bulunduğu belirtilerek yeni bir hapisane inşası için ödenek talep edilmiştir.¹¹⁸

Karesi Sancağındaki hapisanede ise hapsen tazyik edilen borçlular ile diğer katil, eşkıya gibi suçlular aynı yerde tutulduğu için merkezden ayrı bir hapisane yaptırılması talep edilmiştir.¹¹⁹

¹¹⁴ Osman Nuri, s. 87.

¹¹⁵ BOA, Y.PRK.MYD, 13/9; H. 29 Zilhicce 1310 / M. 14 Temmuz 1893; Akın, s. 27.

¹¹⁶ BOA, DH.MB.HPS, 39/2; H. 3 Rabiulahir 1334 / M. 8 Şubat 1916; Kolay, s. 92.

¹¹⁷ Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanin, C.1, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s. 281; Kolay, s. 95.

¹¹⁸ BOA, DH.MB.HPS, 155/33; H. 26 Şevval 1333 / M. 6 Eylül 1915; Sunay, s. 53.

¹¹⁹ Yıldız, 2012, 348; Yıldız, 2015, s. 97.

13. Ziyaretçileri ile Görüşebilme Hakkı

1880 nizamnamesinin 76. maddesine göre “*Mevkufin ve mahbusinin taallukatından olanlar ile 39. Maddede muharrer makamattan emr-i tahriri alanlar hapishane müdirinin ruhsatıyla ancak mükâleme odasında ve yahut tahsis olunacak bir mahalde ve gardiyanlar muvacehesinde konuşabileceklerdir. Ve her halde görüşmek için hapishaneye gelenler mahbusin ile yiyip içmeyeceklerdir. Görüşülecek vakit ve eyyam ile müddet-i mülakat hapishane müdiri tarafından tayin olunacaktır.*” Bu maddede mahkûmların en önemli haklarından olan ziyaretçi kabulü düzenlenmiştir. Öyle ki; ilgili kurumlardan izin alan ziyaretçiler, mahkûm olan yakınları ile kendilerine tahsis edilecek bir görüşme odasında gardiyanların refakatinde görüşebileceklerdir. Bu görüşme sırasında mahkûmlar ile ziyaretçilerin bir şey yiyip içmeleri yasaklanmıştır. Dışarıdan getirilebilecek zehirli bir yemek veya içki ile mahkûmun zehirlenebilme ihtimalinin bu hükmün koyulmasında dikkate alındığı düşünülebilir.

77. maddede ise “*Sabıkalı takımından ve zabıtaca su-i ahvali müsbet olan eşhasın haricden mahbusin ile görüşmeleri memnudur. Usul furuundan olan akrabalar ile vasileri müstesnadır.*” Bu maddede ise zabıta tarafından kötü ahlaklı olarak belgelenen veya sabıkalı kimselerin mahkûmlar ile görüşemeyeceği belirtilmiştir; ancak mahkûmun alt ve üstsoyu ile vasileri sabıkalı veya kötü ahlaklı olsalar bile mahkûm ile görüşebilirler. Çünkü her ne kadar sabıkalı veya kötü ahlaklı olursa olsun kişinin kendi alt ve üstsoyu ile görüşmesinin engellenmesi insan haklarına uygun olamaz. Ayrıca kişinin kendi malını onun adına kullanabilen vasisi ile görüştürülmesinin engellenmesi de mahkûmun malvarlığının aleyhine olabileceği için engellenmemiştir.

1893 tarihli nizamnameye göre mahkûmları ziyaret için hapishaneye gelen kişilerin üzerleri aranmaksızın görüşmelerine izin verilmektedir. Bu durumun da mahkûmların firar etmelerine yardım etmeye sebep olacağı ifade edilmiştir.¹²⁰ Bu eleştirinin o tarihlere doğru olduğu kabul edilse bile daha sonraki tarihlere ziyaretçilerin üzerlerinin arandığını arşiv belgeleri doğrulamaktadır.

1913 tarihli bir arşiv belgesine göre İstanbul’daki Hapishane-i Umumi’ye gelen Anbarlı ahalisinden olduğunu, hapishanede mahkûm olan dayısı Pavli v. Anastas’ı ziyaret etmek istediğini söyleyen Ankoli v. İstavri’ye gerekli izin çıkmamıştır. Çünkü o sıralarda İstanbul’da meydana gelen kolera salgınının hapishaneye bulaşmamasına özen gösteren hapishane doktorları, bu ziyareti mahkûm sağlığı açısından tehlikeli bulmuşlardır.¹²¹

1918 tarihli bir arşiv belgesinde ise tutuklu buldukları İstanbul Tevkifhanesinden ara sıra dışarı çıkıp kahveye giden ve hatta Hapishane-i Umumi’deki bir mahkûmu ziyaret eden tutukluların olduğu

¹²⁰ BOA, Y.PRK.MYD, 13/9; H. 29 Zilhicce 1310 / M. 14 Temmuz 1893; Akın, s. 28.

¹²¹ BOA, DH.MB.HPS.M, 9/53-1; H. 22 Muharrem 1332 / M. 21 Aralık 1913; Tiryaki, s. 448.

anlaşılma ile tevki fhanenin müdürü Agah Efendi ve baş gardiyanı Hasan Efendi hakkında soruşturma başlatılmıştır.¹²² Bu durumdan Hapishane-i Umumi'deki mahkûmların rahatlıkla ziyaret edilebildiği anlaşılmaktadır.

1919 tarihli bir belgeye göre Hapishane-i Umumi'de mahkûm olan Burgazadalı Dimitri İzmiridis ve Dimitro, hapishanenin ziyaret saatlerinde aileleri ile görüştürülmediklerini belirterek bu durumu ilgili makamlara şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine kendilerine görüşme izninin verilmesi hapishane yönetimine bildirilmiştir.¹²³

1920 tarihli bir arşiv belgesine göre ise Hapishane-i Umumi'de adam öldürme suçundan tutuklu olarak bulunan Dramalı Mustafa'dan alacaklı olan Nefise Hanım'a ziyaret saatleri dışında da tutuklu ile görüşebilmesi için izin verilmiştir.¹²⁴ Bu belgeden bazı özel hallerde görüşme saatlerinin dışında da görüşme izni alınabildiği anlaşılmaktadır. Çünkü alacaklısını kaçırmak istemeyen Nefise Hanım, tutuklu ile sürekli görüşerek onu bir nevi borcunu ödemeye zorlamak istemektedir, denilebilir.

1921 tarihli bir belgede ise İstanbul tevki fhanesinde tutuklu olan Rumları ziyaret edip kendilerine kitap vermek isteyen Macem İstavri Lazerin Efendi bir talepte bulunmuştur.¹²⁵

1913 yılında Dahiliye Nezareti tarafından hapishanelere gönderilen bir emirnamede hapishanelerin ve mahkûmları ziyarete gelen kimselerin üstlerinin iyi bir şekilde aranması talimatı verilmiştir.¹²⁶ 1921 tarihli bir belgeye göre Hapishane-i Umumi'de mahkûm olan kardeşi Meyvehoşlu Tefvik'i ziyaret etmek için gelen Şahide Hanım'ın üzerinden bir şişe şarap çıktığı için hakkında tahkikat başlatılmıştır.¹²⁷ 1922 tarihli bir diğer belgede ise Dersaadet Hapishanesi'ne mahkûmlardan Gürcü Kamil'i ziyaret için gelen Ahmed oğlu Şevket'in üzerinden bomba fitili çıkmıştır.¹²⁸ Bu belgelerden anlaşıldığı üzere mahkûmları ziyarete gelen kişilerin üzeri kadın veya erkek fark etmeksizin aranmaktadır. Son örnekte ziyaretçinin üzerinden bomba fitilinin çıkmış olması mahkûmların bomba yaparak firar etme planlarının olduğunu göstermektedir. 1922 tarihli bir belgede ise mahkûmları ziyarete gelip hapishaneye yasaklı madde sokmaya çalışan kimselerin bir daha ziyaret yapmaktan yasaklanmaları emredilmiştir.¹²⁹

¹²² BOA, DH.MB.HPS.M, 33/85; H. 9 Şaban 1336 / M. 20 Mayıs 1918.

¹²³ BOA, DH.MB.HPS, 98/29; H. 28 Safer 1338 / M. 22 Kasım 1919.

¹²⁴ BOA, DH.MB.HPS.M, 41/50; H. 15 Cemazeyilahir 1338 / M. 6 Mart 1920.

¹²⁵ BOA, DH.MB.HPS.M, 46/28; H. 8 Şevval 1339 / M. 15 Haziran 1921.

¹²⁶ BOA, DH.MB.HPS, 148/30; H. 20 Recep 1331 / M. 25 Haziran 1913; Demirkol, s. 184.

¹²⁷ BOA, DH.MB.HPS, 99/29; H. 13 Recep 1339 / M. 23 Mart 1921.

¹²⁸ BOA, DH.MB.HPS.M, 48/30; H. 5 Recep 1340 / M. 4 Mart 1922.

¹²⁹ BOA, DH.MB.HPS, 135/57; H. 25 Cemazeyilahir 1340 / M. 23 Şubat 1922.

Nizamnamede öngörülen hükümler o dönem şartlarında oldukça yenilikçi olmakla beraber nizamnamenin hükümlerinin tam olarak yerine getirilemediği görülmektedir. Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar bu hükümlerin uygulanabilmesinin önündeki en büyük engel olmasına rağmen hapishanelerin durumu konusunda merkez ile taşra teşkilatları arasında sürekli olarak devam eden yazışmalar nizamname hükümlerinin dikkate alındığını göstermektedir.

SONUÇ

Hapis cezasının Osmanlı Devleti'nde uygulanması daha eski olsa da bugünkü anlamda hapishane kurumunun ülkeye girişi 19. Yüzyıl sonlarına doğrudur. Islahat fermanında hapishanelerin durumunun düzeltilmesi ile ilgili Batılı ülkelerin zorlaması ile konulan hükümden sonra ülkede büyük bir hapishane reformu öngörülmüştür. Bu reformun en büyük çalışmalarından biri 1880 tarihli Tevkifhane ve Hapishane Nizamnamesidir. Ancak söz konusu nizamname "atıl kalan el kitabı" olma özelliğinden öteye geçememiş olmakla beraber, bahsedilen reformu sağlayabilmek için azami şekilde çaba gösterildiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. II. Abdülhamit devrinde çıkarılan bu kanun ile hapishanelerin işleyişi ve mahkûmların durumları ile ilgili birçok düzenleme yapılmıştır. 97 maddeden oluşan bu detaylı düzenlemedeki hükümlerin ise uygulamaya yansıtılmasında ciddi sıkıntılar olduğu görülmektedir. Bu sorunlardan en büyüğü nizamnamedeki hükümlerin uygulanabilmesi için gereken maddi imkanlardan devletin yoksun olmasıdır. Trablusgarp ve Balkan savaşları ve ardından I. Dünya Savaşı, devletin ekonomik darboğaza girmesine sebep olmuş ve nizamnamenin ilk maddesini oluşturan her vilayet, sancak ve kazaya tam teşekküllü bir hapishane yapılması amacına bile ulaşamamıştır. Çalışmanın konusunu daha çok bu düzenlemeler ve uygulamanın mahkûm hakları noktasındaki tezahürü oluşturmaktadır. Mahkûm hakları ile ilgili uygulamalara baktığımızda mahkûmların en çok sıkıntısını çektiği durumun hapishanedeki izdiham, bundan dolayı ortaya çıkan hastalıklar ve yemek ihtiyacı olduğu görülmektedir. Devlet-i Âliyye savaş zamanındaki o kadar ekonomik sıkıntı içinde bile elinden geldiğince hapishaneler hakkında bilgi akışını sağlamış, Yemen'den Balkanlara kadar imparatorluğun tüm coğrafyasındaki hapishaneleri ve buradaki mahkûmları kendi haline bırakmamış, şikâyet mekanizmasını iyi bir şekilde kullanarak elinden gelen imkanları sağlamaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BOA, BEO.) 4228/317032. H. 27 Zilkade 1331 / M. 28 Ekim 1913.

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (BOA, DH.MB.HPS.) 1/9. H. 9 Cemazeyilevvel 1329 / M. 8 Mayıs 1911.

BOA, DH.MB.HPS. 3/5. H. 2 Recep 1330 / M. 17 Haziran 1912.

BOA, DH.MB.HPS. 3/7. H. 10 Recep 1330 / M. 25 Haziran 1912.

BOA, DH.MB.HPS. 8/63-12. H. 30 Zilhicce 1333 / M. 8 Kasım 1915.

BOA, DH.MB.HPS. 12/24. H. 22 Cemazeyilahir 1335 / M. 15 Nisan 1917.

BOA, DH.MB.HPS. 35/12-1,3,5,7,9,11. H. 2 Şaban 1331 / M. 7 Temmuz 1913.

BOA, DH.MB.HPS. 39/2. H. 3 Rabiulahir 1334 / M. 8 Şubat 1916.

BOA, DH.MB.HPS. 39/43. H. 25 Safer 1336 / M. 10 Aralık 1917.

BOA, DH.MB.HPS. 40/23-1,3,4. H. 23 Rabiulahir 1337 / M. 26 Ocak 1919.

BOA, DH.MB.HPS. 40/29-1,3,5,7. H. 17 Cemazeyilevvel 1337 / M. 18 Şubat 1919.

BOA, DH.MB.HPS. 42/40-5. H. 15 Cemazeyilevvel 1332 / M. 11 Nisan 1914.

BOA, DH.MB.HPS. 44/27. H. 12 Zilkade 1332 / M. 2 Ekim 1914.

BOA, DH.MB.HPS. 47/41. H. 13 Şevval 1336 / M. 22 Temmuz 1918.

BOA, DH.MB.HPS. 50/15-9. H. 27 Şaban 1332 / M. 21 Temmuz 1914.

BOA, DH.MB.HPS. 72/3-1,3,5,6,7. H. 1 Cemazeyilevvel 1331 / M. 8 Nisan 1913.

BOA, DH.MB.HPS. 73/56. H. 12 Cemazeyilevvel 1333 / M. 28 Mart 1915.

BOA, DH.MB.HPS. 74/51. H. 18 Safer 1334 / M. 26 Aralık 1915.

BOA, DH.MB.HPS. 76/8. H. 3 Safer 1335 / M. 29 Kasım 1916.

BOA, DH.MB.HPS. 77/38-2. H. 30 Rabiulevvel 1335 / M. 24 Ocak 1917.

BOA, DH.MB.HPS. 78/90. H. 15 Şevval 1336 / M. 24 Temmuz 1918.

BOA, DH.MB.HPS. 80/22. H. 12 Cemazeyilevvel 1337 / M. 6 Mart 1917.

BOA, DH.MB.HPS. 92/18; H. 12 Ramazan 1334 / M. 13 Temmuz 1916.

BOA, DH.MB.HPS. 92/44. H. 10 Muharrem 1335 / M. 6 Kasım 1916.

BOA, DH.MB.HPS. 92/46. H. 19 Muharrem 1335 / M. 15 Kasım 1916.

BOA, DH.MB.HPS. 98/21. H. 3 Muharrem 1338 / M. 28 Eylül 1919.

BOA, DH.MB.HPS. 98/29. H. 28 Safer 1338 / M. 22 Kasım 1919.

BOA, DH.MB.HPS. 98/46. H. 12 Cemazeyilahir 1338 / M. 3 Mart 1920.

BOA, DH.MB.HPS. 99/29. H. 13 Recep 1339 / M. 23 Mart 1921.

BOA, DH.MB.HPS. 102/13. H. 4 Safer 1337 / M. 9 Kasım 1918.

BOA, DH.MB.HPS. 109/8. H. 11 Rabiulahir 1337 / M. 14 Ocak 1919.

BOA, DH.MB.HPS. 109/14. H. 7 Cemazeyilevvel 1337 / M. 8 Şubat 1919.

- BOA, DH.MB.HPS. 135/57. H. 25 Cemazeyilahir 1340 / M. 23 Şubat 1922.
- BOA, DH.MB.HPS. 143/44. H. 26 Ramazan 1329 / M. 20 Eylül 1911.
- BOA, DH.MB.HPS. 144/103. H. 23 Rabiulevvel 1330 / M. 12 Mart 1912.
- BOA, DH.MB.HPS. 148/30. H. 20 Recep 1331 / M. 25 Haziran 1913.
- BOA, DH.MB.HPS. 149/8-2. H. 10 Rabiulevvel 1332 / M. 6 Şubat 1914.
- BOA, DH.MB.HPS. 149/11. H. 19 Rabiulevvel 1332 / M. 15 Şubat 1914.
- BOA, DH.MB.HPS. 151/52. H. 17 Zilkade 1332 / M. 7 Ekim 1914.
- BOA, DH.MB.HPS. 152/35. H. 21 Muharrem 1333 / M. 9 Aralık 1914.
- BOA, DH.MB.HPS. 152/41. H. 25 Safer 1335 / M. 21 Aralık 1916.
- BOA, DH.MB.HPS. 155/33. H. 26 Şevval 1333 / M. 6 Eylül 1915.
- BOA, DH.MB.HPS. 157/27. H. 5 Recep 1334 / M. 8 Mayıs 1916.
- BOA, DH.MB.HPS. 157/68-5. H. 23 Zilhicce 1334 / M. 21 Ekim 1916.
- BOA, DH.MB.HPS. 163/86. H. 30 Zilkade 1337 / M. 27 Ağustos 1919.
- BOA, DH.MB.HPS. 164/47. H. 16 Rabiulahir 1338 / M. 8 Ocak 1920.
- BOA, DH.MB.HPS. 164/61. H. 27 Rabiulahir 1338 / M. 19 Ocak 1920.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (BOA, DH.MB.HPS.M.) 2/18. H. 12 Ramazan 1329 / M. 6 Eylül 1911.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 9/53-1. H. 22 Muharrem 1332 / M. 21 Aralık 1913.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 11/18-2. H. 3 Rabiulahir 1332 / M. 1 Mart 1914.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 11/26. H. 7 Rabiulahir 1332 / M. 5 Mart 1914.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 26/59. H. 17 Rabiulevvel 1335 / M. 11 Ocak 1917.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 27/3. H. 4 Rabiulahir 1335 / M. 28 Ocak 1917.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 27/10. H. 8 Rabiulahir 1335 / M. 1 Şubat 1917.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 27/21-8. H. 18 Rabiulahir 1335 / M. 11 Şubat 1917.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 28/6. H. 4 Cemazeyilahir 1335 / M. 28 Mart 1917.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 33/85, H. 9 Şaban 1336 / M. 20 Mayıs 1918.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 36/18. H. 17 Rabiulevvel 1337 / M. 21 Aralık 1918.
- BOA, DH.MB.HPS M, 38/105-2. H. 25 Şevval 1337 / M. 24 Temmuz 1919.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 41/3. H. 6 Rabiulahir 1338 / M. 29 Aralık 1919.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 41/50, H. 15 Cemazeyilahir 1338 / M. 6 Mart 1920.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 46/28, H. 8 Şevval 1339 / M. 15 Haziran 1921.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 48/30, H. 5 Recep 1340 / M. 4 Mart 1922.
- BOA, DH.MB.HPS.M. 53/5-1. H. 16 Şaban 1329 / M. 12 Ağustos 1911.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Mektubi Klemi (BOA, DH.MKT.) 1896/30; H. 29 Rabiulahir 1309 / M. 2 Aralık 1891.
- BOA, DH.MKT. 2307/84. H. 18 Şevval 1317 / M. 19 Şubat 1900.
- BOA, DH.MKT. 2331/54. H. 9 Zilhicce 1317 / M. 10 Nisan 1900.
- BOA, DH.MKT. 2724/29-1,2. H. 8 Muharrem 1327 / M. 30 Ocak 1909.
- Başkanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (BOA, DH.TMIK.S.) 38/65. H. 24 Rabiulevvel 1320 / M. 1 Temmuz 1902.

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Şura-yı Devlet Evrakı (BOA, ŞD.) 1345/6. H. 2 Rabiulahir 1315 / M. 31 Ağustos 1897.

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (BOA, Y.PRK.MYD.) 13/9, H. 29 Zilhicce 1310 / M. 14 Temmuz 1893.

Başkanlık Osmanlı Arşivi, Zabtiye Nezareti Evrakı (BOA, ZB.) 23/9-2, H. 10 Şevval 1325 / M. 16 Kasım 1907.

Basılı Kaynaklar

Ahmed Lütü (Efendi), Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi, Yayına hazırlayan M. Münir Aktepe, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Ahmet Şerif, Anadolu'da Tanın, C.1, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Akın H, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi", C.3, S.3, 2011, History Studies, ss. 23-36.

Arslan R, "20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi", C.14, S.4, 2019, Turkish Studies International Academic Journals Historical Analysis, ss. 735-748.

Arslan R, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Örneği", C.2, S.19, 2020, Belgi Dergisi, ss. 2116-2140.

Atar Z, "20. Yüzyılın Başlarında Turgutlu Hapishanesinin Genel Durumu", C.9, S.1, 2011, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi, ss. 87-102.

Avcı M, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik", C.8, S.45, 2002, Yeni Türkiye Dergisi Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı, ss. 128-147.

Avcı M, "İslam'ın Ceza Hukukuna Katkısı", S.8, 2006, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, ss. 113-148.

Avcı M, Hukuk Tarihimizde Hapis, 2.Baskı, Adalet Yayınevi, Ankara, 2019.

Aydın R, "Mimar Kemaleddin Bey'in Hapishane Projeleri", Osmanlı Sanatında Değişim ve Dönüşüm, ed. Ayşe Budak / Muzaffer Yılmaz, Literatürk Academia Yayınları, Konya, 2019, ss. 11-36.

Bilirli T, "20. Yüzyılın Başlarında Ermenek Hapishanesinin Genel Durumu", Ermenek Araştırmaları-I, ed. Hüseyin Muşmal / Erol Yüksel / Mahmet Ali Kapan, Palet Yayınları, Konya, 2018, (2018a) ss. 325-352.

Bilirli T, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği", C.13, S.2, 2018, (2018b), Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, ss. 71-96.

Bilirli T, "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishaneleri: Tokat Hapishanesi Örneği", C.11, S.3, 2019, History Studies, ss. 891-913.

Bilmen Ö.N, Hukuk-ı İslamiyye ve İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, Bilmen Yayınları, İstanbul, t.y.

Bozkurt N, "XX. Yüzyılın Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu", C.5, S.21, 2012, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, ss. 261-277.

Çelik Y, "Hapishane Tarihimizden Bir Kesit: Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi ve Mütareke Dönemi'nde İşgali", C.72, S.264, 2008, Belleten, ss. 603-627.

Dalyan M.G, “Son Dönem Osmanlı Hapishanelerindeki Yaşam Koşulları Üzerine bir Değerlendirme: Malatya Sancağı Hapishaneleri”, C.5, S.14, 2018, Route Educational and Social Science Journal, ss. 1369-1379.

Daşcıoğlu K, “Osmanlı Belgeleri Işığında Denizli Sancağı Hapishaneleri” Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiri Kitabı, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, Denizli, 2006, C.1, ss. 439-445.

Demirkol K, “II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri”, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2012.

Demiryürek H, “Hüdavendigâr Vilayetinde Hapishaneler ve Mahkûmlar (1914-1917)”, C.9, S.42, 2016, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, ss. 552-562.

Foucault M, Hapishanenin Doğuşu, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 2015.

Gönen Y.S, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı”, Hapishane Kitabı, ed. Emine Gürsoy Naskali / Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 173- 181.

Gümüşsoy E, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Eskişehir Hapishanesi (1890-1920)”, C.7, S.20, 2014, Tarih Okulu Dergisi, ss. 215-249.

Günay H.M, “İslam Hukuk Doktrininde Hapis Müessesesi ve Mahpuslara Yapılacak Muamele”, S.2, 2000, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ss. 1-22.

Güneş M, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Kırşehir Hapishanesi (1873-1919)”, C.4, S.14, 2017, Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi, ss. 64-84.

Haniççe M / Şeyhoğlu E, “Osmanlı Devleti’nde Bir Ceza İnfaz Kurumu Olarak Hapishaneler ve Kadınlar”, C.4, S.2, 2020, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, ss. 406-436.

İşbilir Ö, “Kalebend”, TDV İslam Ansiklopedisi, 3. Basım, TDV Yayınları, Ankara, 2019.

Karaca A, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün”, Hapishane Kitabı, ed. Emine Gürsoy Naskali / Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 152-162.

Kılınç A, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, C.79, S. 285, 2015, Belleten, ss. 531-558

Kolay E, “Ankara Mahbushanesi: Osmanlı Arşivinde Ankara Hapishane Projeleri”, C.14, S.79, 2021, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, ss. 87-96.

Köse O, “20. Yüzyıl Başları Trabzon Vilayetinde Suçlar, Suçlular ve Hapishaneler”, İlkadım’dan Cumhuriyet’e Millî Mücadele, ed. Osman Köse, Samsun İlkadım Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 27-45.

Osman Nuri (Giresun Ceza Reisi), Hapishane ve Tevkifhane Nizamnamesi Şerhi, Giresun Matbaası, 1327.

Özçelik M, “Mütareke Dönemi’nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu”, C.7, S.14, 2011, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, ss. 16-39.

Schull K, “Fielding Penal Institutions, Nation-State Construction and Modernity in The Late Ottoman Empire 1908-1919”, PhD Dissertation, University of California, Los Angeles, 2007.

Schull K, "Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri", Çev. Özlem Tuna, içinde Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar, derleyenler Noemi Levy / Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, ss. 212-238.

Schull K, Prisons in the Late Ottoman Empire, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2014.

Sunay S, "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi", C.20, S.1, 2018, Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Dergisi, ss. 43-66.

Şen Ö, Osmanlı'da Mahkûm Olmak, Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

Tamgörgü A.B, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Galatasaray Tevkifhanesi", C.5, S.1, 2020, Vakavüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, ss. 478-499.

Tan H, "Osmanlı Devleti'nde Hapishanelerin İslah Çalışmalarına Dair Bir İnceleme: Çarşamba Hapishanesi", C.12, S.3, 2020, History Studies, ss. 1057-1084.

Tekin S / Özkes S, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", C.7, S.16-17, 2008, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, ss. 187-201.

Tekin S, "Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış", S.24, 2008, OTAM Dergisi, ss. 205-222.

Tekin S, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", C.29, S.47, 2010, Tarih Araştırmaları Dergisi, ss. 83-102.

Temel M, "XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağı Hapishaneleri", S.26, 2009, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, ss. 109-136.

Tiryaki K, "Son Dönem Osmanlı Hapishanelerinin Sıhhi İslahı; Salgınlar ve Önleme Çabaları", S.8, 2021, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi Tarih ve Günce, ss. 429-458.

Yıldız G, "Osmanlı Devleti'nde Hapishane İslahatı (1839- 1908)", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Yıldız G, Mapusâne: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.

Yıldız Ö, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", C.9, S.17, 2015, Akademik Bakış, ss. 91-111.